

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИЙ ЖУРНАЛ

НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
І ГОЛОВНОЇ АСТРОНОМІЧНОЇ ОБСЕРВАТОРІЇ НАН УКРАЇНИ

ISSN 1819-7329

СВІТОГЛЯД

№ 3 (95) 2022

ВІД РЕДАКЦІЇ: ВІЙНА РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Дорогі шанувальники «Світогляду»!

Я пишу ці рядки в переддень головного свята православних християн – Великодня та після 60 днів кривавої війни путінської Росії проти України.

Так уже сталося, що в цьому драматичному для України та світу році у квітні відзначають три головні релігійні свята – Великдень, Пейсах та Рамадан. Ми віримо в нашу Перемогу та сподіваємося на волю Божу – зупинити цю страхітливую війну та відновити мир на нашій багатостраждальній землі. Впевнені, що Україну очікує справжня Весна – час її всебічного відродження. Дозволю собі тут ліричний відступ про мою весну у Львові 1956 року, коли я вперше на майданчику біля будівлі Львівського політехнічного інституту побачив, як квітне магнолія (таке диво і зараз спостерігаю, відвідуючи Головну астрономічну обсерваторію ГАО НАН України). Тоді написав я такі рядки:

Усмішкою білого цвіту

Тебе зустрічає вона

Й слова весняного привіту

Немов би здала промовля.

Це усмішка весни чарівної,

І кохання, і щирих надій.

Це пісня душі молодії

І пора незабутніх подій.

**Ярослав Яцків, академік НАН України,
головний редактор**

А цього року події справді незабутні.

Вони різнопланові – від трагічних до оптимістичних*.

Є таке латинське прислів'я: *«Tempora mutantur et nos mutantur in illis – Часи змінюються і ми змінюємося разом з ними»*. І сьогодні ми, громадяни України, подумки згадуємо забуту істину: духовні цінності і традиції стають визначальними в житті суспільства, яке прагне повернути собі почуття гідності й самоповаги.

А як же нам відноситись до ворога, який безпідставно та віроломно напав на Україну? Ми довго намагалися бути просто сусідами. А як бути далі? – може запитати читач. З приводу цього питання точаться дискусії та відбувається обмін думками між експертами та простими громадянами. В журналі ми подаємо деякі з них.

Звісно, страждання та кров одних і агресія та вихвалання інших завжди приводить до роз'єднання народів. Але ж так вічно продовжуватися не може, і потрібно шукати порозуміння (я усвідомлюю, які нарікання можуть сьогодні викликати такі мої слова). Але коли я вживаю слово «порозуміння», то маю на увазі взаємопорозуміння всіх – рівних з рівними, достойних жити у мирі на нашій унікальній планеті Земля.

Античний історик **Фуکیدід** запитував себе, чому люди воюють і чи можливий світ без воєн? І прийшов до висновку: *«Так уже облаштований світ, що справедливість є предметом розмови рівних за силами, бо зрештою сильний вимагає того, що вважає можливим вимагати, а слабкий змушений підкорятися»*.

Сучасні події в Україні та світі є підтвердженням цієї тези. На порядку денному стоїть питання про встановлення нового світопорядку. Очевидно, що коли війна закінчиться, цей новий світопорядок вже не буде визначатися підсумками Другої світової війни, і настане нова ера в Європі – ера, яку визначатимуть наслідки війни в Україні. ■

* Про це говориться у Зверненні Ініціативної групи «Першого грудня» (див. далі у цьому випуску «Світогляду»).

І ЦВІТ МАГНОЛІЙ НЕПОВТОРНИЙ

Мирослава Пінковська
науковиця,
Інститут ядерних досліджень
НАН України,
м. Київ

Майже все доросле життя я прожила в Києві. Але з десятків років по приїзді ніяк не могла до нього звикнути. Виглядав мені потворним монстром із гамірним велелюддям та переповненим транспортом, а водночас якоюсь зросійщеною провінцією, де навіть доброї кави не випити (про манери взагалі мовчу). Не раз гіркими слізьми заливала подушку, картаючи себе, що проміняла рідний Львів на не знати що.

Але згодом **Роман Крип'якевич** відкрив мені місце, з якого Київ проєктується у всій красі та величі віків. Я вчилася через його сприйняття і його поглядом всотувати дух столиці: барокове мереживо дзвіниці Святої Софії і величну Оранту, маленькі вулички Подолу, які тисячоліттями збігали до Дніпра, лаврські обриси на схилах, Фролівський монастир із келією матері **Мазени** і ще десятки різних місць. І Київ став «своїм», рідним.

Однак Львів і надалі залишався для мене Меккою, куди я поспішала на Різдво і Великдень, бо тільки тут можна відчутися справжній смак свята. Запамятався Чистий Четвер перед Воскресінням 2008 року, коли я в задумі прямувала до церкви Юра. Душа моя була умиротворена і щаслива. І цвіли магнолії в сквері рідної Політехніки, у якій пройшло п'ять років мого студентського життя. І склалися вірші:

**Магнолії цвітіння – незбагненне диво,
Як усмішка дитини, щира, незрадлива.
Як посланий небесний дар,
Аби надати сірим будням чар.**

І ось цього року я знову проходжу знайомими вуличками. Весна потрохи набирає сили. Але ще зимно і незатишно. І я тепер – біженка. Бо йде війна.

**Було колись. Тепер магнолій чаші
Лампадками по дітях плачуть,
Отих – розстріляних в машині в Ірпені,
Івалтованих у Бучі в березневі дні.
І тих, завалених у Маріуполі в театрі –
Їх нищили російській сатрапи.
Магнолії, простягнувши віти, ридають в небеса...
Яка шемка й беззахисна краса! ■**

14 квітня 2022 року

ПРО КНИГУ

ЛЕОНІД КРАВЧУК: «ВСЕ ЖИТТЯ МОЄ СТАЛО ПОЛІТИКОЮ»

Анна Радченко

канд. геол. наук,
головний редактор

ВД «Академперіодика» НАН України,
м. Київ

Ця книга вийшла наприкінці 2021 року, тож **Леонід Макарович Кравчук** (10.01.1934–10.05.2022) встиг її побачити й відгукувався про неї схвально. Хоча автори – **Микола Михальченко** і **Віктор Андрущенко** – вважали, що не все в цій праці буде для нього приємним і не з усім він буде готовий погодитись. Це в жодному випадку не панегірик, це – ґрунтовне розлоге дослідження, приналежне радше до жанру «портрет на тлі епохи», аніж до «біографічних нарисів» чи «спогадів».

Тому читати книгу цікаво – автори описали події так, що читання не потребує спеціальної підготовки чи вагомego власного багажу спогадів, а кожен із розділів висвітлює певні події у їхньому розвитку і нюансах.

І це може бути цікаво як тим, хто добре пам'ятає життя в Україні на початку 1990-х рр., так і тим, хто народився вже після описуваних подій, але хоче зрозуміти сучасну історію нашої держави. Проте видання, назване науково-популярним, не є аж таким легким для сприйняття, і все-таки потребує уважного прочитання та спонукає до певних рефлексій.

Книгу видано в рамках серії «Політичні портрети», заснованої 2018 року Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України. Головою редакційної колегії серії є член-кореспондент НАН України **Олег Рафальський**. Науковим редактором видання став **Юрій Шаповал** – головний науковий співробітник названого інституту, фахівець з політичної історії ХХ століття, автор, редактор, упорядник багатьох друкованих праць, зокрема щодо Голодомору й більшовицького терору.

Однак хочу ще раз повернутись до авторів книги. Обидва вони – доктори філософських наук, які починали науковий шлях у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (сучасна назва), професори, члени-кореспонденти НАН України, автори численних наукових видань. Обидва підготували багато фахівців, кандидатів і докторів наук, активно досліджували політичну і соціальну філософію й прагнули набуті знання упродовжувати у вигляді науково-політологічних розробок, навчальної літератури, науково-методичних праць. Вони багато років працювали разом, закладаючи засади соціальної філософії та глибоко аналізуючи актуальні події. Відомі вони, наприклад, як автори першого в Україні і країнах постсоціалістичного простору навчального посібника «Сучасна соціальна філософія» (1994) і науково-публіцистичної праці «Біловіжжя. Л. Кравчук. Україна 1991–1995» (1996).

Віктор Андрущенко (нар. 1949) від 2003 року є ректором Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Микола Михальченко, Віктор Андрущенко. Леонід Кравчук: «Все життя моє стало політикою».
Київ: Парламентське видавництво, 2021. 600 с., іл.

Перший Президент України Леонід Кравчук.
Фото Олександра Клименка (з архіву газети «Голос України»),
зроблене 1 грудня 1990 року
під час Всеукраїнського референдуму

Микола Михальченко (1942–2021) був активним учасником описуваних подій: протягом 1991–1994 рр. був радником, керівником служби Президента України з питань внутрішньої політики, був причетним до становлення Леоніда Кравчука як першого Президента Незалежної України, до його передвиборчої кампанії та подальшої роботи.

Обидва автори брали у Леоніда Кравчука розлогі інтерв'ю, які дають змогу не тільки почути його відповіді на складні фахові питання, але й відчувати рівень обізнаності співрозмовників у обговорюваних справах, а також їхні відкриті й приязні стосунки. Два інтерв'ю, вміщені у книзі, перше брав Микола Михальченко у липні 2001 року, друге – Віктор Андрущенко у липні 2020-го.

Дев'ятнадцятирічна відстань практично не змінила ставлення співрозмовників до подій, до розуміння того, що Кравчук був і назавжди залишиться в історії першим Президентом нашої держави, що саме він ухвалював найважливіші рішення без жодних напрацьованих взірців, а часто й без належної підготовки чи підтримки з боку Верховної ради, Кабінету Міністрів, а подеколи за відсутності згоди власної команди. Можна аналізувати наслідки тих рішень, причини й події, які призвели до них, вивчати перемоги й помилки, для того щоб набувати досвіду і вірно тлумачити факти, які спостерігаємо нині. Однак говорити про те, що тоді треба було чинити не так, а інакше, обирати інші шляхи чи інших людей, – недоцільно й неконструктивно. Були певні обставини і живі люди в цих обставинах, отже «маємо те, що маємо» (це, мабуть, найвідоміша цитата з численних промов Леоніда Кравчука).

Вся книга й спрямована саме на те, щоб висвітлити обставини ухвалення певних рішень, показати історичний контекст становлення незалежності України, дати змогу читачеві самому відчувати всю важкість вибору й тягар відповідальності. Додаткову інформацію дають таблиці з

результатами соціологічних опитувань: вони характеризують настрої в суспільстві, його бажання брати участь у політичних процесах, оцінку стану держави, її політичної й економічної ситуації, оцінку осіб і політичних партій, які претендували на першість тощо.

Шістнадцять розділів книги описують невеликий термін – фактично від 1990 року, коли Леонід Кравчук обирався до Верховної Ради Української РСР вже втретє, до 1994, коли він програв дострокові вибори Президента України, поступившись місцем **Леонідові Кучмі**. Цих виборів Кравчук міг і не допустити власним рішенням, але вважав це протизаконним.

Тільки у першому розділі небагато уваги приділено основним біографічним відомостям про героя дослідження. А решта розділів описують переродження Леоніда Кравчука з професійного політика з комуністичною ідеологією на борця за незалежність країни. Це неупереджена розповідь про шлях Л. Кравчука до політичного Олімпу, особливості Біловезької угоди, під час підписання якої він діяв, виходячи насамперед з результатів всеукраїнського референдуму за незалежність України, про його роботу як Президента нової держави на міжнародній арені, зокрема про наслідки першого візиту до США, складний шлях до відмови від ядерної зброї та ще складніший – до фактичного роззброєння України, намагання повсякчас діяти винятково у межах чинної Конституції, обстоючи проголошені незалежність, позаблоковість і без'ядерність.

Слова, сказані Леонідом Кравчуком як Головою Верховної Ради ще під час серпневого путчу 1991 року, стали кредо усієї його політичної діяльності: *«Наша позиція – це позиція зваженості, захисту конституційних норм, захисту законів. Усе, що суперечить цій позиції, неприйнятно. Ми повинні захистити закони і демократію, затвердити в суспільстві законний порядок, подбати про інтереси людей. А головне, ми маємо діяти так, щоб уникнути кровопролиття»*. Примітно, що тоді він не керував не те що військовими в Україні, а навіть особистою охороною, яку надавав Комітет державної безпеки. Однак саме тоді він наважився відмовитись запроваджувати надзвичайний стан в деяких регіонах, чого вимагала Москва (бо таке рішення може ухвалити тільки Верховна Рада), вийшов із Комуністичної партії і вже за чотири дні проголосив у парламенті незалежність України.

Але мало було її проголосити. Промовистим, як на мене, є такий наведений у книзі факт: *«Коли в одній з європейських держав наш Президент звернувся до зустрічальників українською мовою, виникла затримка: його не розуміли, тому що не було перекладача з української, а за звичкою – з російської... Кравчук витримав паузу, але іноземною мовою не скористався. Перекладач знайшовся»*.

У внутрішній політиці все було складніше. Вийшовши з лав комуністичної партії та невдовзі заборонивши її діяльність в Україні, Леонід Кравчук став для них чужим. Але це не зробило його своїм для протилежного табору – рухівців, з якими він намагався знайти спільні позиції. Їхня недовіра частково мала підстави. Не зміг він зрештою спертись і на профспілки, підтримку яких на перших етапах відчував: *«Економічна і соціальна ситуація в 1992–1993 роках настільки погіршила соціальний стан трудящих, дестабілізувала систему трудових відносин, що саме профспілки «розгойдали» суспільство так, що їхня вимога про перевибори Верховної Ради і Президента була прийнята. І це призвело до падіння Л. Кравчука»*.

Президенти України Леонід Кучма, Леонід Кравчук, Віктор Ющенко звернулися 15 лютого 2022 року до країн-підписантів Будапештського меморандуму: «Допоможіть тим, хто вам колись повірив».

Фото «Укрінформ», 2016 р.

Та й в особистому житті, за твердженням авторів, Леонід Кравчук був закритим: друзів у нього було мало, він не прагнув тривалого спілкування чи великої популярності. Серед наведених у книзі світлин більшість – робочі поїздки, офіційні зустрічі, різні засідання. На них Леонід Кравчук незмінно стриманий, гарно вбраний, підтягнутий, впевнений, в доброму гуморі. І тільки на світлинах з родиною, особливо – з онуками, він посміхається щиро й ласкаво...

Важливим етапом діяльності Леоніда Кравчука була домовленість між США, росією і Україною про знищення ядерної зброї України, підписана як спільна заява президентів цих країн — **Білла Клінтона, Бориса Єльцина і Леоніда Кравчука** у Москві 14 січня 1994 р. — щодо вивезення з української території стратегічної ядерної зброї та принципової згоди РФ надати компенсацію за отримане. «Рішучість, з якою Л. Кравчук відсунув убік непослідовність і подвійність ядерної політики України, викликала захоплені оплески Заходу і Росії і навіть частини політичного істеблішменту України. Були, щоправда, і обурені окрики». А сам Кравчук стверджував, що «Україна одержала політичну, економічну і гуманістичного плану перемогу... Людство одержало реальну надію на виконання своєї мрії про повну ліквідацію ядерної зброї. Ми підняли політичний авторитет України, і тепер нас можуть сприймати як державу з прогнозованою політикою». Вочевидь, тоді це виглядало саме так.

Отже, якими є досягнення й недоробки Леоніда Кравчука як очільника держави? Автори книги вважають: «За короткий історичний термін йому вдалося, твердо і послідовно, виконуючи волю народу, виражену на референдумі 1 грудня 1991 року, відстояти державну незалежність України, не допустити кривавих конфліктів на її території. До того ж він уміло використовував ідею створення СНД, щоб не допустити зіткнення Росії та України..., домігся міжнародного визнання України, утвердження її авторитету як миролюбної, достатньо стабільної в політичному і міжнародно-політичному розумінні держави..., зумів створити систему структур, які гарантують суверенітет». А звинувачували його у економічній самоізоляції України,

розвалі економіки, повільному провадженні економічних реформ, насамперед економічних, слабкій соціальній політиці.

Всі ці здобутки й хибні кроки, досягнення й утрати стають зрозумілишими в ході читання книги, коли розкривається потроху плетиво фактів, впливів, особистого досвіду й людських стосунків. І все ж, на думку авторів: «Хто б не писав у майбутньому політичну біографію першого всенародно обраного Президента нової України Леоніда Кравчука, йому не уникнути факту, що він Перший. Першому завжди важко, навіть прокладати лижню по новому снігу. Але у стократ важче шукати і прокладати дорогу не тільки собі, а й країні, коли ти винесений на політичний Олімп у перехідний період. Коли прокладати шлях доводиться жорсткою боротьбою зі старим на той час, коли нове – слабке і не вміє себе захистити. Коли в самому Президенті старе і нове борються. Сьогодні перемагає одне, а завтра інше».

Квінтесенцією книги є останній розділ «Прикінцеві положення». У ньому в табличному вигляді наведено «Політичну палітру України в особах (1991–1994)», де згадано сотню політичних діячів, чий вчинки й думки на той час тісно перепліталися з діяльністю першого Президента, впливали на його рішення. А вміщене далі «Суперечливе досвід на політика» з висловів політиків, учених-політологів, журналістів про Кравчука свідчить, що ставлення до нього повсякчас було неоднозначним, а увага – прискіпливою. Завершують цей розділ цитатами з висловлювань самого Леоніда Кравчука, згруповані тематично: про незалежність, про народ України, про державу, про утвердження Конституції, про свої прихильності, про перспективу...

Наведу тут цитату 1994 року про стосунки з Росією: «Я хотів би, щоб ці стосунки були щирими і партнерськими, істинно дружніми, рівноправними. 340 років Україна не мала своєї державності, 340 років Україна і Росія жили в єдиній державі. Ніхто ніколи не брався за зброю, один проти одного. Коли мене запитують сьогодні, а чи буде війна між Росією і Україною, я не задумуючись говорю – ні. Війна між нами немислима і неприпустима. Це найстрашніше, що можна собі уявити...» ■

«МИ НАПОЛЯГАЄМО НА ВВЕДЕННІ ОБМЕЖЕНЬ ПРОТИ ВСІХ ДЕРЖАВНИХ АКАДЕМІЧНИХ ТА НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ РОСІЇ»

Варварська війна проти України, загибель десятків тисяч невинних людей, руйнування міст і сіл...

Однією з жертв бучанської розправи став видатний фізик **Василь Кладко**, якого російські окупанти холоднокровно розстріляли на вулиці.

Світ стає свідком жажливих військових злочинів і актів геноциду з боку Росії і реагує, розриваючи ділові, політичні та культурні зв'язки з Російською Федерацією. Міжнародні агенції відсторонюють представників Росії від участі в Раді ООН з прав людини, від виступів в оперних театрах чи в змаганнях на спортивних аренах. Якщо світ хоче зупинити російську загрозу людству, то подібні заходи мають бути запроваджені в усіх сферах життя, зокрема і в галузях науки і техніки.

Ми наполягаємо на жорстких обмеженнях для всіх державних академічних та навчальних закладів Росії. Жодних спільних дослідницьких проектів проводити не слід. Ніякі книги та статті авторів, пов'язаних із російськими установами, не повинні публікуватися за межами Росії. Усі форми наукових контактів і співробітництва, в тому числі участь російських вчених у міжнародних конференціях і семінарах, слід призупинити.

Існує думка, що російські люди взагалі й російські вчені зокрема не несуть відповідальності за війну і тому не заслуговують на «колективне покарання». У нещодавньому листі «Не кидаймо російських вчених» [1] пропонується розрізняти «жорстоку, неспровоковану війну Путіна проти України» та російських вчених, від яких «не слід відмовлятися». У листі наголошується, що «закриття будь-якої взаємодії з російськими вченими було б серйозною перешкодою для різноманітних глобальних інтересів і цінностей».

Переважаюча більшість громадян Росії активно підтримує війну. Серед них є й вчені. Практично кожен російський академічний заклад підтримує вторгнення в Україну (окремий список див. у [2]). Багато з цих закладів розробляють технології, які допомагають вбивати українських мирних жителів.

Невелика частина російських вчених виступає проти режиму Путіна та проти війни з Україною [3], як і деякі політики, письменники, журналісти, спортсмени та художники в Росії. Ми їм вдячні, хоча їхні голоси не зупиняють російський уряд.

Призупинення наукової взаємодії з Росією дійсно може зашкодити деяким науковим інтересам. Проте сьогодні глобальне завдання полягає в тому, щоб зупинити злочинну війну, розпочату Росією проти України, а не вітати російських вчених за лінією фронту.

Безпрецедентні випадки варварства, спричинені Росією в Україні, вимагають від світової спільноти вдатися до надзвичайних заходів, керованих моральними принципами та людськими цінностями. Ми впевнені, що наукова співпраця знову розквітне, як тільки зло буде переможене, і нові **Сахарови** та **Немцови** стануть на чолі російського народу.

[1] https://www.science.org/doi/full/10.1126/science.abq1025?et rid=34841601&utm_campaign=SCleToc&af=R&et cid=4194479&utm_medium=email&utm_content=alert&utm_source=sfmc/

[2] <https://www.rsr-online.ru/news/2022-god/obrashchenie-rossiyskogo-soyuza-rektorov1/>

[3] <https://science.thewire.in/the-sciences/4750-russian-scientists-science-journalists-sign-open-letter-against-ukraine-war/> ■

Підписали (мовою оригіналу, як у листі до журналу *Science*):

Igor Anisimov, President, Ukrainian Physical Society, Taras Shevchenko National University of Kyiv;

George Gamota, Fellow, American Physical Society, Foreign Member, National Academy of Sciences of Ukraine;

Serhiy Komisarenko, President, Ukrainian Biochemical Society, National Academy of Sciences of Ukraine;

Oleg Lavrentovich, Member, Ukrainian Identification Committee on Science and Technology, Kent State University;

Vadym Loktev, Head, Department of Physics and Astronomy, National Academy of Sciences of Ukraine;

Sergiy Ryabchenko, Head, State Committee of Ukraine for Science and Technologies in 1991–1995,

Institute of Physics, National Academy of Sciences of Ukraine;

Maksym Strikha, President, Association of Ukrainian Writers, Taras Shevchenko National University of Kyiv;

Sergey Tolpygo, Senior Staff, Lincoln Laboratory, Massachusetts Institute of Technology;

Vitalii Tsymbaliuk, President, National Academy of Medical Sciences of Ukraine;

Yaroslav Yatskiv, Director, Main Astronomical Observatory, National Academy of Sciences of Ukraine;

Anatolii Zahorodnii, President, National Academy of Sciences of Ukraine.

Російські вчені внаслідок безпрецедентного нападу на Україну втратили доступ до величезної кількості наукових матеріалів. Низка організацій, які займаються публікацією результатів досліджень, оголосили про припинення співпраці з окупантами. Усі організації, що долучилися до бойкоту, засудили російську агресію й закликали РФ припинити вбивство людей. У квітні місяці 2022 року, після масштабного вторгнення Росії в Україну, в журналі *Science* появилась публікація на захист російських вчених (ідеться про їхню і всіх російських громадян непричетність до злочину Путіна проти України). Редакція *Science* розіслала всім підписантам листа з проханням підтвердити свою згоду на публікацію цього тексту з їхнім підписом.

Професор Кентського університету (США) **Олег Лаврентович** розіслав відправлений ним до редакції *Science* лист, із обґрунтуванням позиції учених НАН України щодо цього питання, але йому було відмовлено в публікації цього подання (мовляв, номер уже зверстаний і пізно щось додавати). Нижче ми подаємо лист-відгук українських вчених на публікацію в журналі *Science* та окремі коментарі.

Відгуки вчених на публікацію в журналі *Science* листа на захист російських вчених

Ярослав Яцків

Як не дивно, але в цей надзвичайно тяжкий для нашої країни час безпідставної злочинної агресії Росії проти України українська нація крок за кроком відроджується та самоідентифікується. Напевно, це прояви нашої ментальності, бо чомусь ми століттями дозволяли себе принижувати, а отримавши незалежність, за будь-яку ціну прагнули до мирного співіснування з північним сусідом.

Ще до початку російсько-української війни в Києві проходив економічний форум на тему «Україна – країна третього світу». Один із зарубіжних учасників форуму звернув увагу на тему форуму, назвав її нонсенсом і закликав до «хорошого націоналізму» в сенсі «побудови демократичної високорозвиненої країни».

Ми, представники старшого покоління науки України, могли би багато говорити про наші колишні наукові здобутки та їхній вплив на становлення науково-технічного потенціалу колишнього СРСР. Нам є про що розказати й з власного соціального досвіду про тяжку долю українців в часи радянщини. Водночас, заради об'єктивності, нам не можна замовчувати наші прорахунки в часи незалежності. Якщо коротко, то ми не домоглися від теперішньої влади належної уваги до розвитку освіти та науки, що в результаті призвело до зниження їхнього рівня та до певної деіндустріалізації.

Війна ще яскравіше висвітлює всі наші негаразди. Але попри всі її трагічні наслідки бачимо й можливі перспективи. Все частіше звучать пропозиції щодо відродження і розвитку всіх сфер діяльності нашої держави та пошуку відповіді на запитання «Якими після війни мають бути Україна та світ? З ким і де буде наша держава?».

Ось і нещодавно Український інститут майбутнього (УІМ) оприлюднив свою розлогу доповідь на цю тему. Враження – здебільшого негативне. Дуже багато слів, не підкріплених конкретикою. Багато сумнівних пропозицій щодо організації влади в Україні та управління науково-освітньою сферою, зокрема щодо реформування Національної академії наук України – єдиного поки що активно працюючого наукового відомства.

Я хочу тут посперечатися на актуальне ще й досі інтерв'ю колишнього першого заступника міністра освіти і науки України **М.О. Кизима** (див. газета «Світ», №29–30, серпень 2021 р.). Авторам доповіді УІМ варто було б уважно прочитати та прокоментувати це інтерв'ю, зокрема й про те, «як звучить національна ідея?» та яке суспільство є ефективним, посилаючись на звернення «До ефективних суспільств» нашого славетного економіста **Богдана Гаврилишина**.

У інтерв'ю М.О. Кизима є багато слушних пропозицій щодо реформування НАН України та розвитку інновацій у нашій країні. Я погоджуюся з автором, що «процес йде, але дуже неспішно». Чому? Тому що НАН України, якщо подивитися «в корінь», не прагне інновацій, бо це зміни, яких здебільшого не люблять. Краще залишатися у «напівхолодній ванні», а не у штормовому морі. Але ж нас часто штормить. І за таких умов нам потрібно знайти оптимальний варіант порятунку: держава фінансує науку, яка здатна прославити країну та зробити її заможною і обороноздатною, наука працює на державу, її економіку, на здоров'я та добробут людей.

Пропоную розпочати на сторінках «Світогляду» обмін думками з цієї актуальної теми «Як нам жити в умовах війни та після нашої перемоги».

Сергій Рябченко

Що стосується питання, чи треба ізолювати російських вчених і російську науку разом з усією Російською Федерацією від оточуючого світу, то у нормальному випадку протиріч між нормальними державами принцип «наука поза політикою» може мати право на життя, так само, як науковці різної політичної орієнтації можуть співпрацювати.

Але у випадках гітлерівського нацизму або сучасного російського нацизму джерелом військових злочинів є не лише керівники відповідних режимів, а цілі народи, котрі пристали на злочинну точку зору своїх керівників і підтримують її.

Злочини в Бучі та в Маріуполі вчиняв не особисто Путін, а звичайні російські хлопці, котрі у розмовах зі своїми матерями та дружинами похвалилися, як вони «гвалтують хохлушок», а ті давали їм поради та консулювали, що саме пограбувати в українських хатах.

Науковці – найбільш освічена частина суспільства – головною задачею повинні формувати засади суспільного світогляду, а якщо вони мовчать, коли звичайні громадяни їхнього суспільства творять злочини, то за моральний стан такого суспільства мають відповідати найперше вони – науковці. Не лише ті, котрі, працюючи в «Курчатнику», ФІАНі чи С-Петербурзькому університеті, підписали заяви на підтримку агресії РФ в Україні, а й ті, що промовчали. Отже, переважна частина науковців РФ не відрізняються за суттю своїх поглядів від гвалтівників і мародерів та вбивць, котрі складають армію Росії. Те ж саме стосується і більшості населення РФ – країни-злочинниці.

Так, серед російських мешканців є, на жаль дуже малий прошарок громадян, котрі організували, а трохи більше – лише підписали заяви проти війни. Але більшість, крім цих одиноких, більше нічого не зробила. Їх стандартна відповідь: «Я підписав, а що я можу ще?». Навіть ідея реального спротиву масовому злочину в них відсутня. Таким чином, вони мало відрізняються від інших злочинців. У випадку Німеччини, ті, хто дійсно був не згоден, емігрували і долучилися до боротьби з нацизмом за кордоном. А що в РФ? Росіяни за кордоном здебільшого зомбовані російським ТБ і виступають за війну! Парадокс!

Держави антигітлерівської коаліції примусили Гітлера до повної капітуляції, заплативши за це мільйонами життів. І в той період блокували всі економічні, культурні, наукові, спортивні зв'язки з Німеччиною. Не було заяв у демократичних країнах про необхідність співпраці з німецькими науковцями, котрі підтримують нацистів або не виступають відкрито проти них.

У випадку з РФ додається фактор наявності в неї потужної ядерної зброї.

Отже, ціна воєнного знищення нацистського режиму тут може бути значно вищою, незрівнянною. Тому більш безпечний шлях знищення нацистського режиму в РФ є його повна ізоляція від світу, доки населення РФ, в тому числі їхні вчені, не усвідомлять злочинності масового світогляду РФ і не змінять його у своєму народі своїми власними силами. От у цьому їм буде потрібна підтримка. В першу чергу потужними санкціями, а вже потім, коли зміни почнуться, співпрацею. Саме цю точку зору треба доводити західним ученим щодо питання співпраці з науковцями РФ. Ця співпраця, на мій погляд, лише дасть можливість Росії якоюсь мірою стабілізувати існуючий режим і продовжувати бути небезпекою для всього оточуючого світу від країни з масовим нацизмом населення, в тому числі їхніх вчених.

Що стосується необхідності мати дані про все, що втратила Україна наукова, та визначити бачення науки України після нашої перемоги, то головна частина втрат України наукової пов'язана не з війною, яка йде нині, а з попереднім 30-літнім нерозумінням наукового і державного керівництва держави, що і як має робити наука, щоб бути корисною державі на етапі переходу її соціально-економічного стану від тоталітарного держкапіталізму, відгородженого від світу залізною завісою, до демократичної ринкової економіки і супутньої їй соціальної сфери.

Отже, як і до війни, основним залишається реформування відносин взаємодії наукового сектору з економікою так, щоб наука стала реально потрібною державі. Це не проста програма реформ і їх треба зрозуміти і рухатись степ-бай-степ. Єдине, що тепер додається, це необхідність програм післявоєнного відновлення економіки за участі в ньому вітчизняної науки. На мою думку, важко буде при цьому обійтися без відтворення функціонального органу управління цим процесом – Державного комітету з питань науки, технологій і інновацій.

Додається ще незначна (у порівнянні з основною задачею) потреба відбудови зруйнованих споруд і обладнання. А також значна проблема компенсації «витоку мізків», що супроводжуватиме прихисток наших науковців-біженців у західних наукових центрах. Тут треба навести статистику, переглянути напрями підготовки спеціалістів – від ПТУ до вищої школи з забезпеченням її кадрами. Отже, роботи тим, в кого вистачить здоров'я, багато. Дай Бог одразу зарулити на вірний шлях.

Вадим Локтєв

На моє глибоке переконання, всі підписанти (точніше, практично всі) масових пацифістських листів і антипутінських заяв думають не про нас і не про Україну (нехай мене простять, але попри глибоку повагу до Сагдєєва, це стосується і його), а про себе і своє

попереднє перебування у знайомому їм просторі успіхів, оплесків після доповідей, численних цитувань, грантів і загального визнання.

А тепер, коли світ побачив страшні кадри з Бучі, Маріуполя, Чернігова, Бородянки і ще багатьох українських міст і містечок, коли повідомити про себе, що «я – *руський*» стало соромно, а часом і небезпечно, вони отямилися і заволали, що вони проти такої війни. А звичайна війна, ситуація з безкарною, як виявилось, крадіжкою Криму, постійними провокаціями з мінськими «угодами», захопленням кордону і неперервною загибеллю українців на ньому, підтримка ЛНР, ДНР тощо їх не турбувала, а влаштовувала, і не було навіть одноосібних листів проти всього, що ми тут відчували і переживали.

Так, Україна й сама не все робила, аби припинити відомі нам, але не всьому світу безчинства Росії. Західні країни, які тепер є нашими партнерами, теж не дуже хвилювалися і хоча й попереджали, але нічого не робили, щоб ми могли самі почати боротьбу з ворогом. Зараз уже пізно про це говорити, але й визнати деякі т.зв. «антивоєнні» зусилля людей, що практично перманентно перебувають на Заході і нічим не ризикують, героїчними, якимось, перепрошую, смішно. Повторю: вони переважно захищають себе і своє комфортне існування в тих же умовах, які для них склалися, а тепер можуть змінитися, причому не в кращий бік. Вони щиро не розуміють свою провину – вони ж, мовляв, критикували і свого очільника, і свою несвободу, і тиранію, яку самі породили, але як їм здається, не вони. Вони сподіваються, що закінчення війни (вірніше, стрілянини) все поверне на «*круги своя*», санкції приберуть, і все буде, як було. Вони не проти повернутися на стан до 24 лютого, але разом з на три чверті знищеною Україною, яка лежить у руїнах, і цілохонькою рашкою з її інфраструктурою, цілими містами, дорогами, космодромами і промисловістю з газом і нафтою.

Справді, «*гарний мир*» і крім самих українців усі задоволені і серед останніх смільчаки-вчені, які писали листи і заяви, що вбивати і гвалтувати в таких обсягах – погано, не по-людськи, краще робити це потроху і нишком. ЛНР і ДНР нехай існують – «там же наші російські брати, а бандерівська сволота їх нищить, примушує говорити українською, йти до ворожої Європи, а не до рідної рашки з її Сибіром, таборами, матом і водярою»... Але, як на мене, вони – широко освічені російські вчені – заслуговують на все те, про що каже Сергій Рябченко.

Крім того, проти Росії як території небезпеки для будь-якої країни і людини, свідчить вся багатостолітня історія, яку, на жаль, ніхто з підписантів не знає і, більше того, нею не цікавиться – а навіщо?

Все було так добре, а лідер рашизму все зруйнував, забрав їхні перспективи. Вони зовсім не відають, що рашизм закарбований в самих орках, у їхній генетиці і їхньому світогляді. Просто той, кого вони або гаряче підтримують, або таким же чином не підтримують, є лише яскравим уособленням їх самих, їхніх бажань, намірів і дій. Він породжений ними, а не одинак-лідер, що покликав їх за собою. Правда, голосом п'янички Димона він призвав вирішити нарешті українське питання остаточно, про що підписанти також свідомо чи несвідомо мовчать. Деукраїнізація теж їх не особливо цікапає. Чи не показовий для нас факт?

Отже, **Сергій Рябченко** сказав все правильно і аргументовано. А от як переконати західних вчених, що те, про що

кажемо ми, є більш справедливою і єдино правильною акцією проти наукової спільноти рашки, чесно зізнаюсь, не знаю – задача надзвичайно складна, бо вимушені боротися зі звичками, традиціями і багаторічними зв'язками на всіх рівнях – від глобально-офіційних і науково обґрунтованих до переплутаних, як в квантовій теорії, персональних і не завжди контрольованих. Але це наша місія і за нас її ніхто не виконає.

Сергій Толпиго

Ясподіваюся, що потрібна не дискусія, а потрібен результат. Якщо це так, то чим більше аудиторія читачів, тим краще для найскорішого отримання результату – блокування російських вчених від мирової наукової спільноти.

Тут дискусія між вченими не потрібна на російській мегагранті. Тому потрібен тиск, а не дискусія. Тиск якомога ширшого кола нормальних людей, а не дискусія між вченими. Тиск такий, як на спортивні організації, наприклад на Уімблдон, який закритий доступ росіян до цього тенісного турніру.

*****

Шановні колеги!

Ми готові у «Світогляді» публікувати Ваші думки на цю тему: **Як нам жити в умовах війни та після нашої перемоги?** Тільки що разом з **Ю. Гамотою** та **О. Колежуком** за участі представників Американського фізичного товариства та ін. брали участь в онлайн-дискусії щодо можливої допомоги США у порятунку та підсиленні наукової сфери України. Сподіваюся, що найближчим часом буде змога поінформувати нашу спільноту про нові можливості.

Погоджуюся, що перед нами складна задача переконати західних вчених у необхідності блокування російських вчених від світової спільноти. Я недавно читав лекцію на онлайн-семінарі у **Р. Сагдеева**, де й на цю тему йшла розмова. Декан фізфаку Мерилендського ун-ту висловився проти такого блокування, доказуючи важливість продовження спілкування між ученими. Доводи Р. Сагдеева та мої (зокрема, позитивні приклади зі спортивного світу) не змінили його думки. Нас до деякої міри підтримав професор-медик родом зі Сквири, а зараз відома особа в США (передавав вітання **В.І. Цимбалюку**). Узгодили певні спільні дії, зокрема з **Г. Шером** по лінії академії наук США і України. Ці питання піднімалися і в статті президента Польської АН академіка **Єжи Душинського**, президентки Національної АН США професорки **Марші МакНатт** і президента НАН України академіка **Анатолія Загороднього** («Science», 13 червня 2022 р.). Є нагальна необхідність мати дані про все, що втратила Україна наукова, та визначити бачення науки України після нашої перемоги. ■

З повагою, **Ярослав Яцків**

Звернення Ініціативної групи «Першого грудня» до міжнародної спільноти

Тривалий час весь світ слідкує за героїчним спротивом, який чинять українці російському неоімперському злу.

За цей час позиція вільного демократичного світу трансформувалася – від фаталістичної невіри в сили українців стримувати російську агресію через обережну підтримку українського спротиву до рішучої та масштабної підтримки, яку відчуваємо сьогодні.

Відповідно до цих настроїв формувалися цілі такої міжнародної підтримки – від потенційної допомоги партизанському рухові в повністю окупованій Україні через підтримку в локальній обороні Києва до чіткого розуміння: **«Війна в Україні – це наша війна, це війна кожного, тому що перемога України є стратегічним імперативом для всіх нас»** (Міністерка закордонних справ Великої Британії **Ліз Трасс**).

Українці вдячні за цю підтримку, але їй треба посилювати.

Безсумнівно Росія має більше ресурсів, ніж Україна. У неї досі значно більше літаків, танків, ракет, кораблів, снарядів, куль і солдатів. Тому без глобальної підтримки вільного світу Україні буде складніше вистояти і, ще складніше, – перемогти.

Ні Україна, ні світ не знатимуть спокою, якщо метою цієї підтримки буде лише *«укладення миру»* (а тим більше на російських умовах). Світ має прагнути не просто, щоб Україна *«вистояла»*, не просто, щоб Путін *«не переміг»* – світ має прагнути того, щоб Росія зазнала поразки, а Україна перемогла, тобто відновила всю свою територіальну цілісність, звільнила всі окуповані землі. Це важливо не лише для України, а й для відновлення цивілізованого світопорядку.

Сьогодні вільний демократичний світ має сказати те, що вже давно говорить Україна: мета цієї війни – **така поразка Росії, яка унеможливить будь-яку наступну війну, будь-який наступний російський реванш**. Світ має прагнути, щоб усі ключові діячі путінського режиму та російської армії були покарані за свої злочини. Щоб російське імперське зло, у багатьох аспектах значно гірше за будь-який інший імперіалізм, нарешті було засуджене в міжнародному трибуналі. Це поверне мир і територіальну цілісність не тільки Україні, а й Грузії та Молдові та створить передумови для самовизначення поневолених народів Росії. Це допоможе також оздоровити демократичні суспільства (причому не лише Східної Європи) від руйнівного російського впливу, якого вона досягає через міжнародну корупцію та безсоромну глобальну пропаганду.

Чому потрібен другий фронт проти Росії?

Ця боротьба може бути тривалою, але перемога сьогодні потрібна всьому цивілізованому світові. **Фактично, йдеться про те, щоб відкрити справжній другий фронт проти Росії, в якому максимальна підтримка України буде лише частиною завдання.** Ми закликаємо міжнародну спільноту:

- посилити санкції проти Росії, щоб не дати російській економіці поповнювати свої ресурси. Слід рішуче перекрити всі можливості обійти ці санкції. Має бути ембарго на торгівлю енергоносіями, яка приносить Росії щонайменше мільярд доларів щодня;

- продовжити і збільшити постачання сучасної зброї Україні та забезпечити виробництво цієї зброї для потреб України. Україна має захистити себе не лише на землі, а й на морі та в повітрі, де російська перевага досі є значною. Ми вітаємо унікальну подію – відкриття ленд-лізу для України з боку США, що може кардинально змінити становище в напрямку встановлення миру і створення умов для відбудови України. Свого часу ленд-ліз створив реальні умови для перемоги технологічно відсталого СРСР над гітлерівською Німеччиною;

- допомогти Україні не лише відновити свою територіальну цілісність у межах 1991 року, а й повністю позбутися військової присутності Росії, зокрема у вигляді російських військових баз, які існували в Криму ще до окупації 2014 року;

- допомогти Україні відновити свої права на судноплавство в Чорному та Азовському морях, що можливе лише через позбавлення Росії претензій на монополію в цих морях, які мають перебувати під міжнародним контролем;

- продовжити провадження тотальної ізоляції Росії, її інституцій та її громадян на всіх можливих рівнях – від політичного та економічного до культурного та спортивного. Тільки це зможе викликати невдоволення путінським режимом всередині російського суспільства і підсилити хоча би якісь паростки спротиву.

Україна довела, що вона не намагається перекласти завдання захиститися від Росії на чийсь плечі. Однак сьогоднішня війна проти путінської Росії – це війна не лише за Україну. Це війна між цивілізацією та варварством, гідністю та безчестям, свободою та рабством. Немає жодної причини, чому таку боротьбу має вести лише одна Україна. Україна не закликає Захід битися на полі бою, але закликає забезпечити максимально ефективний другий фронт – економічний, політичний та ресурсний.

Тому світ має сьогодні сказати:

Україна переможе. Ми разом переможемо!

І робитимемо все, що цю перемогу наближає. ■

Ініціативна група «Першого грудня»

**Гнатюк О.В., Єрмоленко В.М., Захаров Є.Ю.,
Зісельс Й.С., Козловський І.В., Маринович М.Ф.,
Юхновський І.Р., Яцків Я.С.**

ЯК УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИКИ ВОЮЮТЬ, ДОПОМАГАЮТЬ ФРОНТОВІ Й ПРАЦЮЮТЬ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Українські історики, архівісти й популяризатори історичної науки в основному не плекали ілюзій щодо взаємовідносин з путінською Росією. Багато хто з них передбачали і можливість анексії Криму, і повномасштабну війну Росії проти України.

А тепер, коли все це стало реальністю, захищають країну.

Як вони це роблять – і на полі бою, і в архівах – розповідає історик і постійний автор «Настоящего Времени», а нині волонтер **Едуард Андрющенко**

Едуард Андрющенко
канд. істор. наук
м. Київ

Книга й автомат: дослідники беруть у руки зброю

24 березня 2022 року Головне управління розвідки Міністерства оборони України повідомило: на окупованій території співробітники російської військової поліції вилучають із бібліотек літературу, яка видається їм «екстремістською». Насамперед – це книги про українську боротьбу за незалежність, про події на Майдані та про війну на Донбасі. «У окупантів є список заборонених до згадування імен у назвах книг. Серед них: **Мазепа, Петлюра, Бандера, Шухевич, Чорновіл**. У містах **Кремінна, Рубіжне (Луганська область) та Городня (Чернігівська область)** відомі випадки вилучення книжки «Справа Василя Стуса» **Вахтанга Кіпіані**», – відзначають розвідники. «Справа Василя Стуса» не випадково згадана окремо у повідомленні. Ця книга стала для України цілою подією, навколо якої химерно переплелася безліч різних домислів і символів.

Василь Стус – український поет-дисидент, двічі засуджений радянським режимом за свої вірші та опозиційну діяльність. Він помер у таборі у 1985 році, відбуваючи другий термін.

В основу книги журналіста Вахтанга Кіпіані лягли матеріали другої кримінальної справи проти поета – однієї із сотень тисяч справ КДБ, які були розсекречені та доступні для всіх у архіві Служби безпеки України. Адвокатом Стуса був **Віктор Медведчук**, нині відомий проросійський політик та кум **Володимира Путіна**. Після виходу книги у 2019 році Медведчук подав до суду на автора В. Кіпіані та видавництва, вимагаючи заборонити продаж «Справи Василя Стуса». Претензії політика стосувалися кількох згадок його у негативному світлі: у книзі наводилися свідчення, що адвокат Медведчук скоріше шкодив підзахисному, аніж захищав його. У суді першої інстанції Медведчук виграв, проте в апеляційному програв.

Поки йшли судові розгляди, книга стала національним бестселером № 1 – своєрідним прапором боротьби з проросійськими силами. У світлі повномасштабного російського вторгнення багато хто вважав Медведчука потенційним лідером маріонеткового пропутінського уряду України в разі падіння законної київської влади.

23 червня 2022 р. Личаківський районний суд Львова розпочав засідання у справі про обвинувачення В. Медведчука у державній зраді та замаху на разграбування національних цінностей.

**Вахтанг Кіпіані у формі Збройних сил України
з книгою «Справа Василя Стуса»
Фото: особиста сторінка у Facebook**

Його опонент Вахтанг Кіпіані 24 лютого вступив до лав 112-ї бригади територіальної оборони, яка захищає Київ.

У перші дні війни йому, крім іншого, довелося дистанційно вирішувати непросте завдання: забезпечити безпеку створеного ним неформального музею-архіву преси. Це колекція періодики та книг, яка налічує десятки тисяч екземплярів і за деякими позиціями (мова насамперед про видання української діаспори та самвидаву) перевершує найбільші державні бібліотеки. Тепер найцінніша частина зібрання Кіпіані – у надійному сховищі, якому не страшні обстріли.

У списку українських істориків, які взяли до рук зброю для захисту країни, є чимало інших відомих імен. Серед них декан історичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка **Іван Патріляк**; один із «батьків» декомунізації, ініціатор відкриття архівів КДБ, народний депутат **Володимир В'ятрович** (наразі роботу в парламенті він чергує з роботою на позиціях територіальної оборони); генеральний директор Національного заповідника «Хортиця» **Максим Остапенко**; археолог, герой боїв у аеропорту Донецька **В'ячеслав Зайцев**; колишній заступник директора архіву СБУ, спеціаліст з історії радянських спецслужб, автор матеріалу для «Настоящего времени» про трагедію у Бабиному Яру **Володимир Бірчак**.

Володимир Бірчак на час війни призупинив участь у всіх наукових та просвітницьких проектах і записався до лав територіальної оборони рідного Тернополя – нині служить у 105-й бригаді територіальної оборони ЗСУ. У телеграм-каналі історика, присвяченому цікавим знахідкам з архівів спецслужб, тепер лише новини з фронту та дані про втрати російських військ. Частина передплатників каналу – абоненти з Росії, і Володимир сподівається, що попри умов російської військової цензури його повідомлення хоч комусь зможуть розкрити очі.

**Іван Патріляк
Фото: Andriy Kovalov, Facebook**

**Володимир В'ятрович
Фото: Wikipedia**

**Максим Остапенко
Фото: Wikipedia**

В'ячеслав Зайцев
Фото: Wikipedia

Крім того, Володимир Бірчак та його колега Вахтанг Кіпіані передали свої книги з автографами благодійному аукціону «Свій за свого», який від 2014 року збирає кошти для потреб військових. Кіпіані запропонував як лот антологію своїх інтерв'ю з дисидентами, а Бірчак – збірку документів КДБ про Чорнобиль, у підготовці якої він брав участь. За два екземпляри «Дисидентів» Кіпіані вдалося виручити майже 1200 дол. США (гроші були передані чернігівському волонтеру).

Речі, які дуже злять Путіна: боротьба Росії з українським поглядом на історію

«Ми воюємо у тому числі за речі, які дуже злять Путіна. Речі, до яких я теж був причетний, – реформи в Україні, зокрема декомунізація. За відкриті архіви. За вулиці без імен кровожерливих комуністичних лідерів, зате з іменами українських героїв. За правдиву історію, у тому числі історію Другої світової війни», – каже Бірчак.

Володимир Бірчак
Фото: особиста сторінка у Facebook

Багато істориків у ці дні по-різному висловлюють думку: українська ідентичність – одна з цінностей, за які йде війна, а історія – одна з опор цієї ідентичності.

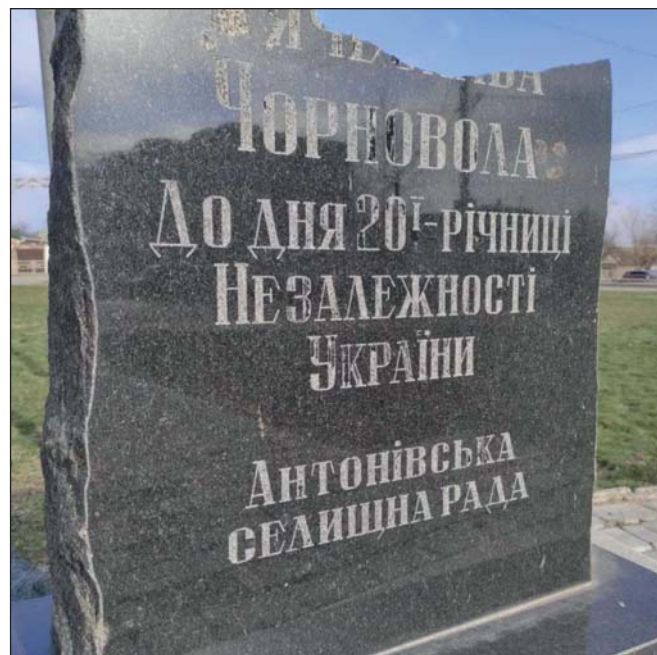
Серед офіційно декларованих цілей вторгнення Росії в Україну про історію немає жодного слова. Але достатньо послухати передвоєнні виступи Путіна про Україну, щоб зрозуміти, наскільки нестерпним для нього є прийняте в сусідній країні трактування подій минулого, відмінне від його власної.

Ніби підтверджуючи вищезазначене, голова Слідчого комітету Росії **Олександр Бастрикін** 30 березня доручив підлеглим вивчити зміст українських підручників з історії. Ці підручники, на думку Бастрикіна, «націлюють дітей на ненависть до Росії та російської мови і спотворюють історію». Тому він розпорядився дати правову оцінку «в рамках розслідування кримінальних справ, що перебувають у провадженні».

Система історичних поглядів «колективного Путіна» відразу дала про себе знати на окупованих Росією територіях. Крім вилучення книг, це – підняті червоні прапори, повернення радянських назв захопленим містам та руйнація пам'ятних знаків.

Пам'ятний знак «Древо життя» (менора), пошкоджений під прицільними обстрілами Дробицького Яру (поблизу Харкова) 26 березня 2022 р. Джерело: Українська асоціація юдаїки

Зруйнований окупаційними військами пам'ятний знак на честь В'ячеслава Чорновола, село Антонівка.
Фото: Верховна Рада України

Улюблений риторичний прийом влади Росії і «державників», що приєдналися до них, в навколоісторичних дискусіях – «прославлення пособників нацизму» в Україні (перш за все йдеться про Організацію українських націоналістів та Українську повстанську армію) і необхідність протидії йому. Проте насправді під ударом опиняються й ті постаті, яких у «нацисти» та «пособники» не запишеш навіть за великого бажання. В Антонівці Херсонської області окупаційні війська Росії знищили пам'ятний знак дисиденту та політику В'ячеславу Чорноволу. У Казані демонтували встановлену 2006 року пам'ятну табличку на честь «патріарха» української історіографії та голови Центральної Ради **Михайла Грушевського**. А Роскомнагляд пригрозив блокувати сайт Інституту історії України НАНУ через розміщення електронної версії виданої у 1997 році книги про історію «Народного руху» України.

Рукописи горять, але їх рятують

Рятувати історію українським архівістам і музейникам доводиться не в переносному, а в буквальному значенні. Експонатам і документам загрожують як обстріли, так і самі російські війська, що входять до міст.

На сьогодні відомо про постраждалих від російських обстрілів будівлі обласних державних архівів у Харкові, Миколаєві та Лисичанську (архів Луганської області). Документи вціліли. А ось архів управління СБУ у Чернігівській області, як повідомила українська омбудсменка **Людмила Денісова**, вберегти не вдалося: будівля згоріла після влучення снарядів.

Палаюча будівля СБУ у Чернігові 25 лютого 2022 року
Фото: «Суспільне Чернігів»

Співробітники архівів та музеїв, з якими ми поспілкувалися, запевнили: робота з порятунку історичної спадщини постійно ведеться – у тих обсягах, які зараз можливі. При цьому всі співрозмовники обходилися без конкретики: будь-яка подібна інформація з міркувань безпеки поки що засекречена.

На своїй сторінці у Facebook голова Державної архівної служби України **Анатолій Хромов** написав: «Я потім розповім вам кілька реальних історій про сміливість наших колег при порятунку документів. Сльози радості діловодів, яким ми допомогли евакуювати документи НАФ (Національного архівного фонду) з-під обстрілів у відносно безпечні місця. Я вражений чуйністю керівників окремих регіонів, які серед хаосу війни пішли на контакт та миттєво організовували порятунок наших культурних архівних цінностей». Він також розповів, що там, де це можливо, архіви вже розпочали створення фондів, присвячених відображенню російської агресії у 2022 році.

Анатолій Хромов
Фото: Wikipedia

Директора Державного галузевого архіву СБУ **Андрія Когути** початок війни застав у США. Кілька місяців він присвятив вивченню в архіві Інституту Гувера при Стенфордському університеті документів про операцію «Захід» – примусову масову депортацію жителів заходу України до віддалених районів СРСР у 1947 році.

Андрій Когут
Фото: Wikipedia

24 лютого Когут читав лекцію про українську політику пам'яті в Іллінойському університеті в Чикаго. Від початку вторгнення минула майже доба, і вся увага аудиторії була прикута до останніх подій. Деякі запитання та репліки американських студентів шокували його, каже Когут. Наприклад, один із них заявив, що Росія має природне право на буферну зону між собою та НАТО. За словами історика, досі навіть багато вчених у США, не кажучи вже про студентів, дуже віддалено уявляли, що таке Україна та її історія. Деякі відтворювали російські імперські міфи на кшталт «трьох братніх народів».

«Але весь тиждень після початку вторгнення, поки я залишався там, тема України не йшла з новин. І тепер, я сподіваюся, для всіх остаточно стало зрозумілим, що Україна – не Росія», – каже директор архіву.

Наукове відрядження Когути довелося перервати. Він повернувся до України, щоб на місці керувати архівом.

На думку директора архіву СБУ, розсекречені в ході декомунізації документи КДБ – це своєрідна «протиотрута» проти реваншистських настроїв північного сусіда.

«У своїй промові перед вторгненням в Україну Путін згадав про декомунізацію. Це підтверджує: Росія дуже боїться і намагається уникнути того шляху переосмислення радянського минулого, яке обрала Україна. Більше того, перед нами стоїть додатковий виклик: як показує наша історія, недостатньо просто в Україні говорити про злочини радянського режиму. Поки на всій території колишнього СРСР не буде адекватного розуміння того, чим була радянська влада, ми постійно будемо під загрозою удару тих, хто захоче відродити ту імперію, обґрунтовуючи це історичними міфами», – каже він.

«Ми воюємо саме за це»: як вчені та популяризатори історії продовжують працювати під час війни

«Історія без міфів» – так називається провідний український ютуб-канал історичної тематики, який має майже 300 тисяч передплатників. Раніше на каналі щотижня публікували по два епізоди. З початком війни нові відео перестали виходити: за словами засновника каналу **Владлена Мараєва**, вся команда проекту зайнята волонтерською допомогою української армії – часу на повноцінні зйомки та монтаж немає.

Але наприкінці березня «Історія без міфів» повернулася: замість відео звичайного для каналу формату на ньому стали з'являтися стрими з лекціями Мараєва – на це йде набагато менше часу і сил.

Владлен Мараєв
Фото: Wikipedia

Теми лекцій продиктовані сьогодишніми подіями. Перша присвячена боротьбі Чечні за незалежність від Росії як відповідь на медійну активність під час війни Рамзана Кадірова та його підлеглих, з якими у багатьох в Україні асоціюється весь чеченський народ. Друга – про коріння сучасного російського шовінізму щодо України. Як і багато інших блогерів у цей час, Мараєв у стримах закликає глядачів перераховувати гроші на допомогу військовим, надаючи посилання на волонтерські фонди.

Харків'янин **Владислав Яценко** публікує у своєму ютуб-каналі «Історичний вебінар» онлайн-доповіді істориків з України, Польщі, Білорусі, Литви. «Життя триває, а ідентичність, у тому числі історичну, треба зберігати», – так він відповідає на запитання, чому вирішив не зупиняти проект після російського вторгнення.

Владислав Яценко
Фото: Wikipedia

Уже 26 лютого Яценко записав вебінар із польською дослідницею **Агатою Ключовською** про Будапештський меморандум. Публікація вийшла з огляду на актуальний порядок денний: меморандум був присвячений гарантіям безпеки України в обмін на відмову від ядерної зброї.

Як і Владлен Мараєв, творець «Історичного вебінару» у своїх відео закликає жертвувати на Збройні сили України та розміщує реквізити в описі. Близько двох березневих тижнів 2022 року стабільному оновленню каналу заважали проблеми з інтернетом: будинок, де знаходиться сервер провайдера, пошкоджено вибуховою хвилею від російської бомби.

Наталія Яковенко за роботою
Фото: Євгеній Стасіневич, Facebook

На початку березня літературознавець **Євген Стасіневич** опублікував на своїй сторінці у фейсбуці фотографію 79-річної дослідниці **Наталії Яковенко** – докторки історичних наук, завідувачки кафедри історії Києво-Могилянської академії. Наталія Яковенко прямо зараз займається перекладом однієї з головних праць з римської історії – «Історії від заснування міста» **Тіма Лівія**. Перед масштабною війною вона вже встигла підготувати до видання п'ять книг, а зараз працює над 29-ю із 45. Стасіневич завершив пост словами: «Тобто, розумієте: у ці хвилини у Києві літня феноменальна історикія планомірно перекладає Лівія. Бо так треба. Ми воюємо саме за це». ■

Петро Мага

ВІРШІ З ОКОПУ

Схилилися знамена і вітрила,
Розгубленість в обличчях і серцях...
І вся планета ніби заніміла,
І пробує повірити в цей жах.
Ридає Бог на вічному престолі:
Не бачили давно на небесах
Прострелені потилиці і долі,
І свастики на зламаних тілах.
Хоча, напевне, долітав до неба
Старечий стогін і дитячий плач,
Дівочий божевільний крик «не треба»
І регіт орків із смердючих пащ...
Маленька Буча стала, як безодня,
Згорів під танком тихий світлий рай.
«Гуляй, Іван, нам можна все сьогодні!
Хабаровськ і Іваново, гуляй!»
Столітні сосни хмарами накрило
Та поливав свинець замість води...
І полягали люди у могилу,
І вкрилися землею назавжди.
Летять у далечинь небесні сотні,
Вже без турбот, без болю і без крил.
Над ямою тремтить дідусь самотній,
Шукає рідних серед сотень тіл.
За краще місце б'ються репортери
І роблять фото в різних кольорах,
Всі видання, всі світові етери
На рейтинги помножать чорний жах...
Барвиста земле, чом ти замовчала?
Чом над світами тиша аж дзвенить?
Ми ж говорили... ні, ми всі кричали,
А ви не чули. Жріть, панове, жріть!
Заклейте писок стрічкою із газу,
Готуйтеся до наступної зими
І слухайте, як рашенська зараза
Вам завтра скаже: «Це були не ми,
Ми атакуєм виключно любов'ю,
Хіба ми брали участь у війні?
Ми сяяли добро у Придністров'ї,
У Грузії, в Донбасі і Чечні.»
Це вже було. І з нами, і не з нами,
І це, на жаль, триває сотні літ...
Для всього світу Буча – це екзамен,
Чи має право жити білий світ?!!
Якщо у ньому зникла справедливість,
Якщо свободу продають, як крам,
Хай буде він, як з постера, красивим,
Навіщо світ такий потрібен нам?!

А виродків ми точно відшукаєм –
Гвалтівників, убивць і паліїв –
В Іваново, в Хабаровському краї,
Як треба, то дістанем з-під землі.
Щоб згинув рід ваш сатанинський, сучий,
Щоб, як один, вожді перевелись!..
І лиш тоді всміхнеться наша Буча,
І спробує зажити, як колись... ■

5 квітня 2022 року

Олександр Габович

ТРАВНЕВІ ШАШЛИКИ

Травневі шашлики, обіцяні безжурно,
Травневі шашлики і літня шаурма,
Всі пафосні слова, всі дзвони і котурни,
Все зникло у п'їтму, не треба й задарма.
Розстріляні тіла у Ірпені та Бучі,
Розбитий Тростянець і Харків у диму,
Ракети в небесах і втрати неминучі,
Згоріла «Азовсталь» і наш Дніпро в Криму.
Іще не всі бої учасників пожерли,
Іще не всі втекли, іще не вмерли всі.
Вирує море сліз від степу до Говерли,
Де неминучу смерть посіяли в росі.
І села, і міста смердять москальським потом,
Їх чорна ллється кров в загиблені яри.
Загін захисників вже зник за поворотом,
А пісня, ніби птах, злітає догори.

17 квітня 2022 року

ПРОЩАННЯ З РОСІЙСЬКИМИ ПАМ'ЯТНИКАМИ

Ваші рими влізли в наші душі,
Грізний пафос кликав до зірок.
Йди до біса, одна сьома суші,
Залишився вирішальний крок.
Бронза запозичених реалій,
Вічний холод гіпсових століть
Не вартують нашої печалі,
Згинуть з їхнім військом мимохідь.
На краю великої могили,
В пустці ненароджених дітей
Хай сьогодні знищить служба тилу
Чергових непроханих гостей.
Стануть на порожні п'єдестали
Власна слава, власні люті і міць,
Щоб своїх навіки пам'ятали.
Ви ж лежить в уламках, долілиць. ■

09 квітня 2022 року

«Україна повинна не лише перемогти в цій війні, а назавжди витравити «чужого» в нашій культурі»

Ці нариси з'явилися після початку повномасштабного російського вторгнення в Україну на фейсбучній сторінці Наталії Старченко.

В них відома українська історикиня по-новому осмислює питання взаємодії української та російської культур, щодо яких у свідомості більшості навіть освічених українців існували стереотипи, які створювалися багато десятиліть і навіть століть.

Наталія Старченко
доктор істор. наук,
ст. наук. співроб.
Інституту української
археології та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського
НАН України,
м. Київ

Російські інтелектуали й Україна

Російський релігійний мислитель **Георгій Федотов** у 1929 році на еміграції написав статтю «Будет ли существовать Россия? (Чи буде існувати Росія?)». Непокоячись, що назва «Росія» на означення всієї території колишньої Російської імперії зникла, він зазначає: «Росія – не нація, а цілий світ. Не досягнувши свого покликання, наднаціонального, материкового, вона загине як Росія». У статті знайдемо і про цивілізаторську місію «загальнолюдської» російської культури щодо різних народів, і про невдячність цих «всиновлених» сиріток.

Одна біда – ця виразниця «єдиної великої культури» на літературній мапі представлена дуже бідно, на відміну від околиць, особливо українських. І от саме в українців («малоросів»), як вважає Федотов, існує пряма ненависть до «великоросів», що є найбільшчим питанням для Росії. Україні доведеться вибирати між Польщею, з якою її поєднують вікові історичні зв'язки (я би розширила поняття Польщі до Європи – **Н.С.**), і Росією. І сюди ж дуже доречне авторське спостереження: «...якщо народи Росії навчатимуться не в Москві, не в Петербурзі, а в Парижі й у Берліні, тоді вони не залишаться з нами».

А щоб Україна не вибрала Європу, Федотов розробляє цілу програму гібридної війни з Україною, аби її втримати в зоні російського впливу. І тут знову зустрічаємося з цим екзистенційним питанням – від вибору України залежить «саме буття Росії»:

«Завдання це для нас формулюється так: не лише утримати Україну в тілі Росії, а й умістити українську культуру в культуру російську. Ми присутні при бурхливому та надзвичайно небезпечному для нас процесі: зародженні нової української національної свідомості, по суті нової нації. Вона ще не народилася остаточно, і її доля ще не визначена. Вбити її неможливо, але можна працювати над тим, щоб її самосвідомість утверджувала себе як особливу форму російської самосвідомості. Південно-російське (малоруське) плем'я було першим творцем російської держави, заклало основи нашої національної культури і себе самого завжди іменувало російським «руським» (до кінця XIX століття). Його доля багато в чому залежить від того, чи ми (тобто великороси) усвідомлюватимемо його близькість або відштовхуватимемося від нього як від «чужого». У цьому випадку ми неминуче його втратимо.

Ми повинні визнати і невпинно відчувати «своїми» не лише київські літописи та мозаїки київських церков, а й українське бароко, яке так прищепилося в Москві, та й київську Академію, що виховала російську Церкву, а також **Шевченка** за те, що має багато спільного з **Гоголем**, і українську пісню, молодшу сестру пісні великоросійської. Це завдання – дати притулок малоруським традиціям у загальноросійській культурі

– насамперед випадає на частку південноруських уродженців, які зберегли вірність Росії та любов до України».

А тепер пригадаймо всі ці ідеї спільного культурного простору, плачі з приводу декомунізації, розмови про культуру та науку поза політикою, поїздки до Москви після 2014 року, проєкт меморіалу «Бабин яр» за «запоребриківські» гроші та багато іншого. Оце все і була судомна спроба Росії руками «південноруських жителів» утримати Україну в своєму «тілі».

Адже якщо війняти Україну з «російського тіла» – виявиться дірка, народ «іхтамнет» з фрагментарною історією й культурою. То ж, як зауважив у своїй статті Георгій Федотов, «без подвигу Росію нам не врятувати». Війна на знищення України – це «подвиг» російської культури, яка може існувати, лише вийшовши душою іншого та привласнивши його дім. Тому Україна повинна не лише перемогти в цій війні, а назавжди витравити «чужого» в нашій культурі, розпізнавши та ідентифікувавши його в нашому погляді на минуле та в культурі в найширшому розумінні.

PS. «Чужий» – це культове кіно про хрень, яка поселяється в тілі людини і нищить її, аби далі існувати як інший вид, запрограмований на те, щоб зайняти місце людства.

Про пам'ятники Пушкіну і не тільки

На розмови про те, чим заважають пам'ятники *Пушкіну* в Україні, я відповідаю так: Пушкін і толстєвські в топоніміці українських міст і сіл – це тавро власника на тілі об'єкта привласнення. Пушкін з'явився в символічному просторі України не тому, що він поет №1 у світі, а через колоніальний статус України. Обраний в Росії поетом №1, Пушкін разом із іншими символами російської культури мав промаркувати підкорену територію, створити простір спільної історії.

«Всіма сими парадоксами й натяганнями, повторюваними так довго, що їм починали справді вірити ті, котрі їх повторювали, замазувано, масковано, заслонювано ту велику історичну, культурну, психологічну, всяку, яку хочете, межу, яка від віків розділяла Україну від Московщини, український наріз від московського. Не добачати її могли тільки люди в шорах, засліплені й оглушені тими фальшивими, століттями повторюваними фразами. Реальні

факти на кождім кроці говорили про глибоку антитезу цих двох близьких по крові, а відмінних духом народів, і, мабуть, аж нинішнє «велике потрясіння», сей кривавий напад большевиків на «хохлів» і огонь руїни знищить ті шори, ті пов'язки, котрі лежали на очах українських громадян і не давали їм орієнтуватись в реальних фактах, – писав у березні 1918 року в своїй роботі «На порозі нової України» **Михайло Грушевський**.

Через сто років потому, відстоюючи своє існування у війні з Росією, яка розпочала війну на знищення українців, ми продовжуємо розумування про «культура не винна» та великого Пушкіна як частину «нашої» історії. Так, у рабовласника і раба, колонізатора і колонізованого, гвалтівника і жертви теж, як це не жахливо казати, є спільна історія, тільки ця історія кардинально різна. Незалежно від літературних якостей спадку «пушкінних» чи хочемо ми увічнювати свою колективну травму в постаті представника народу вбивць і гвалтівників?

Місце такої «спільної» історії – в музеї з відповідними коментарями, а про імперськість пушкінних, бродських і толстєвських має бути кілька спеціальних уроків для старшокласників, щоб пам'ятали і вмili відповідно реагувати на слова про «велику російську культуру, яка не винна». Щоб вмili впізнати путінське «без України не буде Росії» та слова «фюрера» про те, що Росія воює в Україні за свою ідентичність, в пушкінському: «Кто устоит в неравном споре: // Кичливый лях, или верный рос? // Славянские ль ручьи сольются в русском море? // Оно ль иссякнет? Вот вопрос». Щоб запам'ятали, як крутило від лютої ненависті до українців російського поета **Бродського**, який і великого Пушкіна згадав, бо як же рабам-українцям без нього:

**Скажем им, звонкой матерью паузы метя строго:
Скатертью вам, хохлы, и рушником дорога.
Ступайте от нас в жупане, не говоря – в мундире,
По адресу на три буквы, на стороны все четыре.
Пусть теперь в мазанке хором гансы
С ляхами ставят вас на четыре кости, поганцы. [...]**

**С Богом, орлы и казаки, гетьманы, вертуханы,
Только когда придет и вам помирать, бугаи,
Будете вы хрипеть, царапая край матраса,
Строчки из Александра, а не брехню Тараса.**

І наостанок – ще трохи з Грушевського, таке актуальне, ніби й не пройшло ста років: «Українське громадянство виробляє у себе сей ганебний тип «самовідреченого» служальця, хама московського, який не тільки служить до самозабуття, готовий віддати всяку національну позицію, всякий національний інтерес московській політиці, але й підводить під се ідеологічні підстави» [...] Доказують, що російська культура так глибоко ввійшла в українське життя, в українську плоть і кров, що **Тургенев** і **Пушкін** для українця являються такими ж близькими, національними письменниками, як **Шевченко**. І російська літературна мова українцям ближча, ніж «видумана українська».

Отож, якщо не хочемо, щоб через певну кількість років повторилася історія (на кардинальну зміну якої Грушевський сподівався у 1918 році, а вона натомість повторилася для українців Голодомором, Сандармохом, Бучею, Бородянкою і багатьма зруйнованими містами й селами та тисячами закатованих і вбитих українців), мусимо собі

Український культурний фонд:

«Відтепер чи не усі руйнації, які російська армія нанесла культурній спадщині України, можна буде переглянути в режимі реального часу»

<https://uaculture.org/culture-loss/>.

сказати: «Повний розрив із московією. Повна деколонізація і декомунізація, або Буча повториться в житті наших нащадків».

Як навчали любити Пушкіна

За часів пізнього просвітництва та романтизму вважалося, що всі великі державні народи з їх цивілізаторською місією – це носії великих культур, які творять об'єднавчий каркас для решти «малих» народів, начебто неспроможних до власного націєтворення.

«Федералізм і забобони говорять бретонською, еміграція і ненависть до республіки мовлять по-німецькому, контрреволюція говорить італійською, фанатизм по-баскськи. Маємо знищити ті небезпечні засоби підступу [...] Мова вільного народу має бути одна для всіх», – звертався в січні 1794 року до Конвенту **Бертран Барер де В'єзак**, відомий політик часів Першої французької революції. Аби запобігти зраді й підступам тих, хто не говорив мовою Революції, депутат пропонував навчати їх французької примусово. Стрімке народження державного націоналізму потребувало відповідної імперської ідеології, що мала забезпечити переплавку етнічно неоднорідних мешканців імперій в народ однієї мови й однієї культури. Натомість брак добре розробленої, спільної для всіх народів імперії, історії та культури прирікав державні зусилля на поразку.

Головна ідеологічна тріада Російської імперії «**православ'я–самодержавне–народність**», як і багато іншого, була імітацією (цього разу німецькою). Врешті, вона представляла собою лише пародію на гасло французької революції «**Свобода, рівність, братство**». Головний жандарм Європи, відтак, окрім багнетів і гармат, не мав нічого напихати, що можна було би протиставити європейській культурі з її **Данте, Шекспіром і Шіллером**. Як розумієте, товар, пропонувався «німою й дикою» Росією, культурною пустою, якою вона поставала на європейському тлі, був нерелевантним. Це, власне, розуміли і в самій Росії. Тому промова **Фьодора Достоевського** у 1880 році на відкритті пам'ятника Пушкіну в Москві перетвориться у своєрідну російську пропозицію на експорт, той голос, який мав би промовляти до інших народів поза часом. Власне, за цим лекалом згодом на товар перетвориться і сам Достоевський, один із виразників «загадкової російської душі». Водночас цей продукт був украй необхідний і самій Російській імперії.

Я зупинюся на кількох фрагментах промови Достоевського, що, як на мене, резонують із сучасністю та дозволяють краще зрозуміти природу російського світосприйняття та російських цінностей. Адже, як для Достоевського, важливо було не лише вловити сутність творчості Пушкіна, а й через нього витягти на світ Божий особливе призначення російського народу як месії:

«У європейських літературах були величезні величини художні генії – **Шекспір, Сервантес, Шіллер**. Але вкажіть хоч на одного з цих великих геніїв, який мав би таку здатність всесвітнього шанування, як наш Пушкін. І цю здатність – найголовнішу здатність нашої національності – він поділяє з народом нашим, і тим, найголовніше, він і є народний поет. [...] Бо що таке сила духу російської народності як не прагнення її у кінцевих цілях своїх до всесвітності і вселюдства?». От ця думка про «всеевропейське і всесвітнє» призначення «руської людини» проходить через увесь текст

та коментується у безлічі варіацій, як, скажімо: «*Стати справжнім російським, стати цілком російським, можливо, і значить тільки (зрештою, це підкресліть) стати братом усіх людей, надлюдиною, якщо хоче*». Звичайно, у російської людини, за Достоевським, достатньо причин для ворожого налаштування до європейців, але всупереч обставинам, росіянам «явлено» через слово Пушкіна бути творцями «загальнолюдського об'єднання всіх племен великого арійського роду».

На прикладі пушкінських текстів Достоевський характеризує російську людину як таку, що прагне визволитися від зовнішніх обставин, оглядаючись на правду в інших землях з їх «твердим історичним ладом» та усталеним громадянським життям. А насправді, вигукує промовець, правда в ньому самому, себто не в правилах і цінностях, що виробляються і розділяються спільнотою, а в індивідуальному: «тварь ли я дражащая или право имею».

То ж, зауважує Достоевський, для росіянина якщо щось «ледь не по ньому, він зло розтерзає і стратить за свою образу або [...] сам заволає [...] до закону, що терзає і карає, і покличе його, аби тільки помещена була особиста образа його». Європа така ж дорога для росіянина, як і його власна земля. Адже «російській людині необхідно всесвітнє щастя, щоб заспокоїтися: на менше вона не погодиться». Звичайно, як зауважує Достоевський, поки що це прагнення всесвітнього щастя втілюється лише в теорії. Утім нам добре відомо, що практика тривалістю в більш ніж століття вже стояла на порозі.

Фьодору Достоевському вдалося геніально вловити потребу часу, намацавши той ґрунт, що надовго забезпечить нове життя для «народного поета і пророка». Водночас він запропонував центральну ідею для єдиного культурного простору в імперії, що перетворювалася на російську національну державу.

Олександр Л. Блок (батько відомого поета) вторувати ме у 1884 році Достоевському, процитувавши його фразу про крайню потребу для російської людини всесвітнього щастя. Власне, зауважить він, це природний наслідок формування «мислячою Росією унікальної “вселюдської цивілізації”/культури». То нічого, твердив Достоевський, що Росія злиденна й груба, справа не в науці й економіці, а в серці. Прагнення народу до «загальнолюдсько-братерського єднання» й оприявнив у своїй геніальності Пушкін.

З легкої руки Достоевського та його наступників сторіччя з дня народження Пушкіна 1899 року стало умовною датою появи не просто геніального російського поета, а російського поета-пророка, виразника національного духу. Пушкін-пророк своєю творчістю, що містила «вселюдськість», претендував на світове значення, а водночас цим він виявився потрібним не лише імперії **Романових**, а й російській революції. **Анатолій Луначарський** у 1922 році в своїй промові підкреслював важливість святкування річниць Пушкіна, цього російського «прабатька Адама», чия роль можна порівняти з **Данте** і **Петраркою** в Італії, а чи **Шіллером** і **Гете** в Німеччині. Пророцтво Достоевського про велике призначення Росії справдилося; Пушкін своїм словом утверджував/творив націю, її мову й служіння. А водночас творчість пророка містила «емоційно-ідейний зміст загальнолюдського значення».

До апофеозу втілення ідеї Пушкіна-пророка, втім, дійшло лише в 1930-і, цілком можливо, не без впливу великого святкування ювілею Гете в 1932 році.

Відзначення 100-ліття з дня смерті Пушкіна готувалося кілька років з розмахом сталінського монументалізму. 10 лютого 1937 року до пам'ятника Пушкіну в Москві попрямувала 25-тисячна колона, що мало продемонструвати об'єднання радянських людей навколо особи поета. Урочисте засідання за участі **Сталіна** і членів Політбюро відбулося у Великому театрі з патетичними промовами та концертною частиною. Трансляцію цього дійства слухали по радіо мільйони радянських людей. Окремо був організований вечір для всіх московських старшокласників у розкішному Колонному залі. Величезний розмах пушкінських заходів – лекцій, виставок, концертів, вистав, видання книжок – мав утвердити тісний зв'язок радянського народу з мертвим, а водночас вічно живим героєм, виразником російського народного духу, вчителем і наставником. Вияв любові до Пушкіна означав любов до героїчного минулого свого народу та гордість від успіхів соціалістичного будівництва й розвитку соціалістичної культури.

Канонізація Пушкіна як національного російського пророка, що по суті відбулася між 1899 і 1937 роками, йшла паралельно з поворотом більшовицької влади до російськоцентричного офіційного націоналізму. 1937 рік поставив крапку в хай відносній рівності народів Радянського Союзу. Культ Пушкіна як російського поета всього радянського народу мав працювати на творення гомогенної культури на російському фундаменті.

Пушкінський ювілей суттєво позначився на шкільних програмах з мови й літератури, в яких від першого класу й до останнього чільне місце зайняв поет-пророк. «*Проведення ювілею Пушкіна на Україні повинно забезпечити піднесення знань з російської мови та літератури*», – звучало в наказі наркома освіти. «Великий російський народ» стає елементом сталінської пропаганди. Повертаються до життя старі герої – **Александр Невський, Іван Грозний, Пётр I, Александр Суворов** та інші постаті героїчного пантеону царської Росії – утверджуючи тяглість радянських традицій. Власне тут я відішлю бажаючих дізнатися глибше до монографій **Jonathan Brooks Platt** «Greetings, Pushkin Stalinist Cultural Politics and the Russian National Bard» та **Сергія Єкельчика** «Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві».

Натомість, наближаючись до завершення свого тексту, поставлю запитання, яке мене не полишає: чи був би в каноні українського читача Пушкін, якби нас не «навчили» його любити? (Про те, як радянська ідеологічна машина вчила «любити» й «правильно» висловлювати свої емоції – інша книжка Сергія Єкельчика «Повсякденний сталінізм: Київ та кияни після Великої війни»).

І врешті, якщо прибрати зі шкільної програми розмови про всесвітнє значення Пушкіна, то залишиться лише великий поет (можливо) однієї з багатьох літератур світу. Утім меседжі російської літератури, засвоєні росіянами безпосередньо чи через адаптацію їх масовою культурою та пропагандою, легітимізують знищення інших народів заради їхньої величі. Ось лише маленький приклад Росії без кордонів з творчості російського поета **Фьодора Тютчева**, написаний не без впливу Пушкіна у 1848–1849 рр.:

**Москва и град Петров, и Константинов град —
Вот царства Русского заветные столицы...
Но где предел ему? и где его границы —
На север, на восток, на юг и на закат?
Грядущим временам судьбы их обличат...**

**Семь внутренних морей и семь великих рек...
От Нила до Невы, от Эльбы до Китая,
От Волги по Евфрат, от Ганга до Дуная...
Вот царство Русское... и не прейдет вовек,
Как то PROVIDEL Дух и Даниил предрек.**

На закінчення свого короткого екскурсу в Пушкінську рецепцію наведу епізод із великої й цікавої української пушкініани – резолюцію Петербурзького цензорного комітету на книжку «Українські переклади з Пушкіна» 1899 (ювілейного) року: «*Хоча по суті в ній не полягає чогось протицензурного, але, керуючись високим наказом від 18/30 травня 1876 р. яким переклади на малоросійське наріччя не допускаються, цензор не визнає можливим дозволити цей рукопис до друку*». Ті ж причини у тому ж році поховали й «Казку про рибалку та рибку» у перекладі **Сластіна**. Про ці та інші сторінки української пушкініани писав неокласик **Павло Филипович** у своїй передмові до видання перекладів Пушкіна 1927 року, здійснених **Миколою Зеровим, Максимом Рильським, Миколою Вороним** та кількома іншими провідними поетами тієї доби.

Я виховувалася на російській літературі, альтернативи якій врешті в часи мого дитинства було небагато. Я маю до Пушкіна особистий сантимент – прямо таки хрестоматійно-пропагандистський образ в пам'яті: мама читає мені – першокласниці – його казки, щоб я не нудилася, виводячи літерки. Пізніше я сама багато читала великого поета й про великого поета. Однак, очевидно, він не був моєю емоційно забарвленою «історією» й моєю «пам'яттю», бо окрім спогаду, пов'язаного радше з мамою, аніж із Пушкіним, мене нічого з ним не пов'яже. І не лише війна тому причина.

Ні, з Пушкіним як збірним образом мене таки пов'яже болюче й дуже емоційне відчуття, що топографія українських міст – це палімпсест, де в основі – захищена українська культура. Її розстрілювали та ув'язнювали за кілька років до гучного ювілею Пушкіна, однак є якийсь страшний символізм у тому, що через вісім місяців по канонізації поета-пророка пролунають постріли в Сандармосі, викосивши ціле покоління творців українського Слова. За гіркою іронією долі серед них виявиться й блискучий **Микола Зеров**, чий переклад Пушкінського «Бориса Годунова» у двохтомнику 1937 року вийшов під чужим іменем (перекладач на момент друку вже сидів на Соловках). Там же загинув і Павло Филипович, автор передмови до українських перекладів Пушкіна 1927-го року.

Українській культурі, що яскраво спалахнула в 1920-і, не судилося відбутися так, як вона могла б. Згори по її тілу напишуть імена Пушкіна й Толстого, навчаючи українських дітей любити їх як «своїх». І насправді я не знаю, який захисний механізм беріг нас від цієї підміни, яка суміш крові, пам'яті, етичного вибору слабшої сторони та потреби в справедливості спрацювала, аби ми постали як нація з геть іншим набором фундаментальних цінностей. Щоб зіцїлили в лещатах культури, чиї поети летимізували імперські амбіції свого народу – бути «всім» ціною буття Іншого.

Два світи – дві культури. Минуле наздоганяє

Повернемося до думки, яку висловив **Михайло Грушевський** у березні 1918 року в своїй роботі «На порозі нової України»:

«Всіма сими парадоксами й натяганнями, повторюваними так довго, що їм починали справді вірити ті, котрі їх повторювали, замазувано, масковано, заслонювано ту велику історичну, культурну, психологічну, всяку, яку хочете, межу, яка від віків розділила Україну від Московщини, український наріз від московського. [...] Реальні факти на кождім кроці говорили про глибоку антитезу сих двох близьких по крові, а відмінних духом народів».

Своїм «прозрінням» голова Центральної Ради зобов'язаний був трагічним подіям – нищенню Києва та жорстокій розправі більшовицьких військ під орудою генерала **Муравйова** з «хохлами». Лише у вогні свого дому, як зізнавався Грушевський, згоріли й усі його сантименти щодо Московії. Повний, тотальний розрив із нею – ось нагальне завдання для українців, проголошене Грушевським.

Свій гранднатив «Історія України-Руси» великий історик натомість вибудував на центральному протистоянні пригноблених українців (народних мас) і гнобителів поляків, яке нібито й складало нерв української історії. Росія ж радше була посередником у цьому великому протистоянні. Задумаємося: а де і за яких обставин сформувалася та українська культура, що забезпечила антитезу «відмінних духом народів» – російського та українського? Та культура підкореного народу, яку так і не вдалося перемолоти Російській імперії з її державними ресурсами?

На думку блискучого знавця ранньомодерної Європи **Пітера Берка**, європейські нації зобов'язані своїм постанням не лише появі націоналізму та низці супутніх йому обставин рубежа XVIII і XIX століття, а й значно ранішій даті. Інший злам – XV і XVI ст. – був часом творення ранньомодерних націй тодішньої Європи. Саме в період між 1569 роком і серединою XVII століття фіксуються й виразні ознаки творення концепції руського/українського народу в Речі Посполитій. Ця концепція спиралася на уявлення про свою Руську землю (частину сучасної мапи України), своє питоме право та договір, який поєднав руський народ з польським і литовським «як рівний з рівними». Саме у цей час руські книжники «пригадають» своє давньоруське минуле, а геральдисти та панегіристи оспівують чудову Роксоланію та виведуть руських володарів-князів і шляхетські роди зі «своєї» давньої держави. Співмешканці українців по державі – польські інтелектуали – визнають за сусідами їхнє давнє походження, наділивши шість українських воєводств (інколи додаючи до них і Люблінську землю) назвою «панства руські». Так було промарковано їхнє державницьке минуле («панство» ж бо й означало державу). Саме у цей час формується й унікальна для тодішньої Європи політична культура, співтворцями якої були українці. На кількох її елементах зупинюся детальніше.

Громадяни Речі Посполитої найбільшим своїм здобутком уважали право обирати собі короля. «Нам королі народжуються не в пелюшках, але у вільних серцях і наших голосах. Тих володарями собі обираємо, кого хочемо, а не тих, кого мусимо», – скаже в 1632 році **Якуб Собеський**,

батько майбутнього короля **Яна III**. Свої стосунки з володарем шляхта регулювала договором, дотримуватися якого обранець обіцяв під присягою. «Не присягнеш – не будеш королівати», – це гасло вперше прозвучало у 1573 році на адресу **Генріха Валуа**, який був неабияк розлючений запропонованими йому умовами. Гасло добре засвоють усі наступні володарі. А на сторожі королівського слова, даного перед Богом, стоятиме право шляхти на дестронізацію володаря, який надумає порушити договір. **Лев Сапега** у передмові до III Литовського статуту напише: «Наша вольність полягає в тому, що маємо у себе короля, який панує згідно з нашими правами, а не зі своєю волею».

Шляхта уважала право «володарем і над усіма громадянами, і над королем». Саме право було сувереном, а король лише його охоронцем і частково інтерпретатором (але за участі шляхетського загалу). Тож громадяни пильно стежили, аби король бував не розширив своїх повноважень за рахунок «свобод» спільноти. Мотив небезпеки, яку таїть абсолютне панування, особливо гостро звучав під час безкоролів'їв та політичних конфліктів. Права, які шляхтою вироблялися у такі кризові часи, мали стати запобіжником для монаршої сваволі. Як підкреслював автор середини XVI століття **Анджей Волян**, володар наказує не так, як хоче, а як йому велить право.

Примітно, що Військо Запорозьке, що почало вибудовувати державу саме за зразком Речі Посполитої та руками її «вихованців», відштовхувалося від тих же політичних традицій. Недаремно договір війська з обраним гетьманом **Пилипом Орликом** назвуть «конституцією», як називалися сеймові постанови в Речі Посполитій. Договір містив і кілька пунктів, що обмежували владу гетьмана. Прочитую один із них – парафраз річпосполитського мислення про стосунки королів і політичного народу:

«Якщо у діях Ясновельможного гетьмана буде помічено щось несумісне з правами та вольностями, шкідливе та некорисне для Вітчизни, тоді Генеральна Старшина, полковники і генеральні радники будуть уповноважені вільними голосами чи приватно або, якщо виникне така необхідність, й публічно на раді висловити Його Вельможності докір щодо порушення прав та вольностей без осудження та найменшої образи високої режіментарської честі. На ті докори Ясновельможний гетьман не має ображатися та мститися, а навпаки, намагатися виправити недолатності».

«Та республіка – ми, ми самі», – саме так Річ Посполиту як спільноту громадян окреслив шляхтич у 1573 році. Надалі цей вислів лунатиме в різних варіаціях на різних рівнях і за різних обставин. Бо так було охоплено сутність мислення громадян про свою державу. А тому «Річчю Посполитою» називала себе не лише шляхта окремих воєводств чи провінцій, а й міські громади. Адже адміністративні одиниці (воєводства і землі) передусім розумілися як корпорації вільних людей, наділених своїм правом.

Ці локальні спільноти могли прийняти для себе на сеймиках окремі правові норми, які вважали потрібними для забезпечення порядку. Єдина умова – пропозиції мали бути затверджені на сеймі у вигляді «конституцій» (ухвали). А для трьох українських воєводств (Київського, Волинського та Брацлавського) Люблінськими привілеями (1569 року) гарантувалося: ніхто, окрім них самих, не може змінити їхнє право, ані король, ані сейм.

Річ Посполиту характеризували як змішану монархію – поєднання спільноти вільних людей на чолі з обраним королем, якого інколи характеризували як головного адміністратора. Себто король навіть жартома не міг сказати: «Держава – це я». А от громадяни – могли, ба й складали «річ посполиту» без короля у час між смертю володаря та вибором його наступника. Як писав один із тогочасних авторів: «Річ Посполита – не що інше, як люди, зібрані та поєднані одним правом задля спільних добра і користі». Таке розуміння держави породжувало й відповідальність кожного за всю спільноту: «Пам'ятай на Вітчизну свою, бо тобою вона стоїть». Висока риторика переплавлювалася у повсякденну шляхетську культуру. Так луцький шляхтич **Іван Красенський** у 1600 році перед лицем смерті просив опікунів витратити його маєтність на навчання синів, «аби потім гідними слугами Вітчизні могли zostати».

Чи не найважливішими своїми «правами і вольностями» шляхта уважала недоторканність особистості та свого майна. В Польському королівстві король **Владислав Ягайло** 1430 року зобов'язався нікого не ув'язнювати без ухвали суду (Єдлинський привілей). У 1447 році його син **Казимир**, на той час володар Великого князівства Литовського, видав для землевласників привілей на кшталт знаменитої англійської «Великої хартії вольностей». Він гарантував їм особисту недоторканність, невідчуження спадкових маєтків у їхніх власників, можливість передавати родинну нерухомість як синам, так і донькам. Дозволялося вільно виїздити з країни на навчання чи службу іншим володарям, окрім тих держав, з якими на момент виїзду велася війна. Далі ці привілеї лише розширювалися. Варто зауважити, що шляхта в Речі Посполитій була зобов'язана платити сталий податок на нерухомість та боронити Вітчизну на заклик короля. На додаткові податки, проте, монарх мав отримати згоду шляхти, а на військові операції за межами Речі Посполитої – шукати охочих за певну платню.

Цінувала шляхта й право висловлювати свою думку, зокрема й щодо особи короля, хоч образа «королівського маєстату» не схвалювалася. Згідно з II Литовським статутом (1566 р.) за образливі слова щодо володаря винуваець міг бути притягнутий до відповіді, однак кара за такий вчинок у відповідному параграфі не фігурувала. Це означало: немає права – нема і покарання. Володареві натомість нагадували – добрий правитель має бути милосердним до своїх підданих. Відповідно до III Литовського Статуту (1588 р.) за образу короля словом, якщо вона буде доведена в суді, шляхтич мав каратися шеститижневим ув'язненням. А водночас зазначалося, що цей термін – максимальний. Ба більше, король своєю ласкою міг його зменшити. До того ж у праві Польського королівства заочна обмова уважалася недостойною для шляхтича і до уваги зазвичай не бралася. А словесне зганьблення було тісно пов'язане з правом кожного висловлювати свою думку. Тож шляхта гостро виступала проти його обмеження: громадянин мав демонструвати повагу до короля вчинками, а не словами чи думкою.

У гучній справі про змову **братів Зборовських** вбиті **Стефана Баторія**, яка розглядалася на сеймі у 1585 році, захисники обвинувачених публічно заявляли, що приватний лист не є доказом, бо не призначений для читання сторонніми особами. Що ж до слів, спрямованих на адресу короля – «плюгавих, бридких, образливих», то королю вони

не шкодять, як не шкодять Сонцю. До всього, славному володареві не годиться вдаватися до помсти, а королівський вирок за свою образу звучить як помста. Під час дебатів учасники сейму довго з'ясовували, чи може король бути серед суддів, якщо йдеться про його власну справу. Тож на сеймі 1588 року була прийнята спеціальна конституція, згідно з якою король не мусив судити справи про образу його «маєстату».

На сеймі 1590-1591 років великий канцлер **Ян Замойський** публічно звинуватив **Сигізмунда III** у недотриманні слова, адже той не надав, як попередньо обіцяв, місця підканцлера приятелеві Замойського. «Як можна після цього вірити королю?», – заявляв канцлер. Сигізмунд на те відповів, що право призначати урядників у його владі, якою він ділитися не збирається. Тоді Замойський нагадав, що в Речі Посполитій обирають королів, а не тиранів. Сигізмунд образився, хоч частина присутніх розцінила слова канцлера як свободу слова. Після довгих умовлянь Замойський погодився вибачитися, однак із преамбулою, що робить це під тиском. А король відповів, що на прохання сенаторів вибачає, однак за умови, що подібне не повториться.

Що ж тим часом діялося у Московії?

Московський володар був самодержцем, що не підлягав жодним законам, тираном, як характеризували його в Речі Посполитій. У його власності знаходилася держава та його піддані, від убогого селянина до представника еліти. Всі мешканці Московської держави, а пізніше Російської імперії, уважалися «холопами государевими». Своєю присягою царю кожен із них зобов'язувався бути «вірним, добрим і слухняним рабом і підданим».

На початок XVIII ст. з юридичної мови взагалі зникає поняття «вільна людина», а його місце займає «втікач». Найтяжчий злочин – державна зрада – розумівся як злочин проти особи володаря, його символічної влади й володіння. До таких дій, скажімо, належав і виїзд за кордон без спеціального дозволу. Суд у питаннях зради належав цареві, а кара цілком залежала від його волі. Під підозрою, що прирівнювалася до доведеного злочину, могли потрапити родичі, близькі, колеги по службі чи знайомі обвинувачених. У маніфесті про опалу канцлера **Олексія Бестужева** 1758 року повідомлялося, що імператриця підзвітна лише Богові, а факт покарання засвідчує вину засудженого.

Образа словом «государя» сприймалася як тяжка ураза для його честі, що могла каратися смертю. Під «непристойними словами» розумілися персональні образи царя, членів його родини, придворних і всього, пов'язаного з центральною владою та державними інституціями. Власне під цю категорію потрапляли будь-які слова, де був бодай натяк на несхвалення намірів і дій царя. Під заборону потрапляли розмови про монарха, його життя, згадки минулих царів чи міркування про їхнє володарювання. Список таких потенційних образ довгий та ситуативний, і включав, зокрема, невідповідне поведіння з царським зображенням, а чи відмову пити за здоров'я государя на приватних бенкетах.

Росія XVIII століття зі всеохопною атмосферою пошуків зрадників нагадувала пекло. Донос стає звичною справою, що охоплює все суспільство: діти доносять на батьків, дружини на чоловіків, чоловіки на дружин, селяни на панів, сусіди на сусідів, друзі на друзів (додам, що в Речі Посполитій слугам і підданим заборонялося свідчити

за пана чи проти нього). Донощики були скрізь, а оголошення злочинцями тих, хто не хотів доносити, творили страшну атмосферу загального страху. Не донести – означало потрапити в зону ризику, адже хтось інший міг засигналізувати про недостатню пильність такої особи. Серед донощиків вистачало й тих, хто сприймав свої дії як служіння цареві та порятунок Вітчизни від ворогів. Урешті траплялися випадки самообмов, спровоковані атмосферою страху й залякування. Один із таких «донощиків» твердив, що в стані сп'яніння винуватець подумки лаяв імператрицю *Єлизавету Петрівну*. Карою за це для нього послужило биття батогом і каторга. Згідно з указом Синоду від 1722 року священники мали повідомляти владі інформацію, отриману на сповіді.

Арешт здійснювався без попереднього повідомлення, аби потенційний «злочинець» (який часто й не підозрював про свою вину) не міг unikнути затримання. Водночас під арешт потрапляв і донощик. Перевіркою правдивості доносу для обох сторін були тортури, однак першим до рук ката потрапляв донощик. Способи вибити потрібне були «найвитонченіші» – найпоширеніші дуба й батіг (яким розсікали тіло до кісток), вогонь, «іспанський чобіт», тортури водою, биття по п'ятах або забивання під нігті гострих предметів. У політичних справах винятків не було – на тортури брали й простолюдинів, і дворян, і осіб високого рангу, й жінок. Зайве говорити, що за цих умов

не було місця для незалежного змагального судочинства. Тож недаремно в російській історіографії XIX ст. судочинство Речі Посполитої описувалося як всуціль анархічне і недієздатне.

Культуру українців, сформовану республіканськими цінностями Речі Посполитої, не вдалося зламати ані Російській імперії, ані її спадкоємцеві Радянському Союзу. Ця культура дивом порятувала своїх носіїв, що вижили після «дисциплінування» Голодомором і ГУЛАГом, після ідеологічних зусиль тоталітарної держави, кинутих на творення спільноти «радянський народ». Росіяни до свого історичного досвіду несвободи додали досвід імперського поневолення Інших, представивши насильство – табори, депортації, голод, фізичне винищення – засобом їхнього цивілізаційного поступу.

Розлам культур, про який писав *Михайло Грушевський* в 1918 році, перетворився за часів незалежності України на прірву. Нинішня війна стала страшним випробуванням для українців, які, хай і повільно, але виконували завдання, незавершене в минулому. Імперія насильства та несвободи, натомість, пробує здійснити останню спробу втримати Україну в своєму тілі, хай навіть ціною знищення всієї української нації. Важливий пункт цього есхатологічного протистояння – нова українська історія, вільна від диктату імперії. ■

Національний літературно-меморіальний музей Григорія Сковороди в Сковородинівці (Харківська обл.), зруйнований прицільним ракетним ударом російських військ 7 травня 2022 р.

Джерело: t.me/synergubov

ЧЕКАЄМО НА ПОЗИТИВНІ ЗМІНИ ВІДНОШЕННЯ ДО НАУКИ В УКРАЇНІ ПІСЛЯ ВІЙНИ

(за матеріалами звітної доповіді на Загальних зборах
Відділення фізики і астрономії НАН України, що відбулися 14 червня 2022 року)

**Справжня честь – це готовність у будь-яких
обставинах робити те, що корисно людям.**

Бенджамін Франклін

Війна та її можливі наслідки

Вадим Локтєв

доктор фіз.-мат. наук,
академік НАН України,
академік-секретар
Відділення фізики і астрономії
НАН України,
м. Київ

14–15 червня пройшли сесії загальних зборів Національної Академії наук – спочатку відділень, зокрема Відділення фізики і астрономії НАН України, а потім – самої Національної академії, які вперше в академічній історії (а їй вже понад 100 років) припали на час воєнного стану, запровадженого в нашій країні через неоголошену, але повномасштабну війну з Московією.

В країні йде війна, але звіт за попередній період роботи ніхто не відміняв. Коли я почав готуватись до звіту, відчув дискомфорт: мої незламні співвітчизники вже не перший місяць день і ніч боронять країну, віддаючи всі сили і навіть своє життя запеклій боротьбі з підступним ворогом, а ми продовжуємо своє звичайне існування, наче нічого не сталося. В якийсь момент самі собою з глибокої пам'яті прозвучали слова великого поета, що стали символом нашого протистояння. Не знаю чому, але в моїй голові вони відтворилися трошки інакше – як власні, і я сподіваюсь, що мене пробачать за невелике переінакшення геніальних *Шевченкових* рядків:

Борімося – поборемо

Нам Бог помагає!

За нас правда, за нас слава

І воля святая!

Після 24 лютого все стало незвичним, насамперед – бентежна ситуація в країні, що заважала сконцентруватись на змісті доповіді. Неможливо було думати про неї, оскільки, як, напевно, у кожного з нас десь виникали думки, що наразі головне не це і не поточна робота, якою повсякденно відповідально займався і напіврефлекторно намагався робити все, що необхідно, а в підсвідомості весь час роїлися запитання про обстановку на фронтах, позиції українського війська, воєнний стан, мета *руZZких* яструбів, які прилетіли нас «визволяти», про що їх ніхто не просив, про колосальні наші втрати – і людські, і матеріальні, – які ще вимагають точного визначення, і, мабуть, чи не найголовніше, про те, що нас чекає після війни. Говорю «після», бо колись вона закінчиться, але, відверто скажу, особисто я не знаю чим¹.

¹ У цьому місці слушно зробити невелику ремарку: тепер і у нас, і в світі з'явилося багато російських пацифістів, особливо так званих «антипутінців», які, вражені масштабом руйнувань і звірств співвітчизників в Україні, завзято обстоюють мир, під яким розуміють

Більше того, ми знаходимося у здається відносно безпечному Києві, але ЗМІ (особливо Інтернет) ведуть неперервну онлайн-трансляцію з живими «картинками» з найстрашніших і найнебезпечніших місць, роблячи нас не тільки спостерігачами чи свідками, а майже учасниками всього, що там відбувається. Тому не буде великим перебільшенням визнати, що ми знаходимося всередині війни, причому найкривавішої в Європі за останні 75 років. Що це так, скажуть мариупольці, харків'яни, дніпрянці, львів'яни, кияни, одесити, чернігівці, бучани та й кожен громадянин нашої країни. Пройшло вже майже 5 місяців цієї кривавої бійни, яка далеко ще не завершилась, а кінця її ми абсолютно не уявляємо.

Втім чесність вимагає говорити про 3000 днів, оскільки війна точиться 9-й рік – від 2014 року, а це більш ніж удвічі(!) довше, ніж продовжувалася Друга світова, якщо мати на увазі територію України. Та й як не замислитися, адже невідомими є відповіді на кожне з кричущих критичних питань: з якою кількістю громадян (і конкретно – науковців) ми закінчимо війну, в яких кордонах, у якому економічному стані, з якими гарантіями безпеки... Тим паче, що війна давно планувалася нашим північним «сусідом» і стала лише для нас несподіваною, хоча тямущі люди вважають її війною відкладеною – війною за Україну, яка раніше чи пізніше, але все одно почалася б – не могла не початися.

При такій довготривалій невизначеності підсумків війни зізнаюсь, що не розумію, чому в суспільстві, дедалі сильніше підігрівному ЗМІ, намітилося непояснене розслаблення, яке породжує загрозливу ілюзію, що наш переможний успіх вже близький або, більше, політично досягнутий. Я не політолог і не можу про це судити, хоча знаю, що все далеко не скінчилося і попереду довга і важка справа, яку, попри певні, але поки що спорадичні, досягнення на фронті, ще треба розвинути і довести до логічного завершення. Немає сумнівів, що наша армія героїчно робить свою роботу, але вона обов'язково має бути на щось спрямована – маю на увазі кінцевий результат. Він же, будучи зашифрованим у гордому слові «перемога», є по суті розмитим, адже дотепер ніхто не дав чіткої відповіді на головне запитання – а що вона, тобто *наша* перемога над ворогом, готовим на будь-які злочини, означає для України, яким умовам має задовольняти і яким нашим подальшим цілям сприяти.

Таке запитання небезпідставне, оскільки я не раз з подивом чув, що перемогою для України навіть серйозні люди називають повернення до кордонів на 23 лютого 2022 року, тобто без ЛДНР і окупованого Криму. Отже, опирались, вмирали, отримали вщент знищені міста і села, пройшли всі кола пекла і – «повернулися» у вихідну точку! Це було б вкрай несправедливо і жорстоко. Я ж (добре усвідомлюючи, що можу багато чого не знати) перемогою назвав би лише **повне звільнення всіх загарбаних територій і одночасний вступ до НАТО**, а не до якихось штучних союзів з країнами, які нам «віддано» гарантуватимуть (яким чином?) захист. Тут не зайве згадати прислів'я «*На Бога сподівайся, а сам пильнуй!*».

Або на цю ж тему, але набагато виразніше сказав **Вінстон Черчіль**: «*Ніколи не здавайтесь – ніколи, ніколи, ніколи, ніколи, ні у великому, ні у малому, ні у крупному, ні у дрібному, ніколи не здавайтесь, якщо це не суперечить честі і здоровому глузду. Ніколи не піддавайтесь силі, ніколи не піддавайтесь очевидно переважній могутності вашого супротивника*». Іншими словами, ми маємо розраховувати, насамперед, на власні сили і рідні ЗСУ. Наші союзники нам можуть лише допомагати, а все робити повинні ми самі. І наведені слова актуальні для нас як ніколи, адже знищення України як держави залишається чи не головною метою міжнародної політики рашистів...

Також не бачу жодних можливостей отримати щось прийнятне для нас через підписання з РФ мирного договору. *По-перше*, що таке мир з Ерефією², ніхто з тих, хто палко радить нам «мириться», на своїй шкурі не відчував, а ми в «мирі» з нею перебуваємо не одне століття; *по-друге*, відомо, чого цей мир буде нам коштувати; а *по-третє* – він їй не потрібен і вона на нього не піде, хіба що на своїх умовах, проте її варіант – наша капітуляція – має бути виключеним з порядку денного і забутий.

Водночас ми всі є свідками, як за час війни вже не один раз отримавши жорстких ляпасів від українського війська – слава йому і його героям! – РФ ні на йоту не змінила своїх сформульованих завчасно намірів і нехай з величезними (а для будь-якої нормальної країни смертельними) втратами людей і зброї захопила і утримує більше територій, ніж відкрито оголошувала наперед, і різним чином продовжує зловдійську політику русифікації захоплених територій з наступним приєднанням їх до себе, щоб пізніше зі зброєю «по-миротворчому» пояснювати світовому співтовариству, що захищає *свої* землі або що для отримання плеканого Україною «миру» вона (Україна) має «лише» визнати ці території російськими. У цьому є не тільки відкритий сенс, а й закритий – цілеспрямоване втілення у свідомість переважно неосвіченого населення Московії інформації про начебто «*віднімання свого*» сильно підвищує його патріотичні настрої, а вони їй потрібні, бо війну з Україною наразі не можна назвати там популярною, хоча за «опитуваннями» її підтримують майже всі – 88 %.

В те, що орки на чомусь зупиняться, як нас намагаються цинічно переконати деякі західні політики, котрі бачать вихід у припиненні вогню і мирних перемовинах, повірити неможливо, бо це (чого вони, скоріше за все не знають) суперечить багатовіковій історії Росії³ – віроломне захоплення з наступним жорстким примусом стати залежними від себе і виховання на захоплених територіях цілих поколінь манкуртів.

А якщо ж говорити про них – цих політиків – правду, то більшість із них налаштована не на перемогу України, а на повернення економічно вигідних для них стосунків з РФ і проплаченої нею дружби, а отже, мовляв, не гоже її принижувати, а слід, навпаки, дати шанс «зберегти обличчя», що взагалі виглядає жорстоким знущанням над нами. Я щось не можу пригадати, аби **Рузвельт**, **Сталін** і **Черчіль** хоч якось піклувалися про репутацію **Гітлера**.

¹ «припинити стріляти». При цьому ані існування ЛДНР, ані приналежність Криму ними не обговорюються – тут для них все в порядку і все, що було до 24.02.2022, є правильним і законним, а Україна ні при чому. Як на мене, це антиукраїнський рух, погодитись з яким означало б зрадити тим, хто загинув за Україну.

² Існуюча у політичному лексиконі назва сучасної Російської держави (від аббревіатури РФ – «Російська Федерація»).

³ Історичні передумови російсько-української війни і глибокі коріння нашого з Московією протистояння аналізуються у чудовій статті **В.А. Смоля** і **О.В. Яся**. Сучасна російсько-українська війна у світлі постколоніалізму. Вісник НАН України, № 6, с. 3–14 (2022).

Маячню ж щодо бліц-кригу не коментуватиму – це була помилка Московії, але в деякій мірі вона оговталася за рахунок величезних гір «м'яса» і страхотливої кількості начиненого вибухівкою заліза і тепер, не маючи перспектив, принаймні зараз, щодо окупації всієї України, робитиме все можливе, щоб перевести україно-російське протистояння у затяжне, що для нашого економічного зростання, на яке спирається і наука, є, образно кажучи, удавкою на шиї. Керівництво РФ має на меті не мир, а тримання нас у напрузі, на що ресурсів у них вистачить. Уявити ж капітуляцію РФ не можна навіть у найфантастичнішому сні. Сценарії її розпаду чи парад українського війська в її столиці мені також здаються ефемерними – цього не буде, хоча я не *Ванга* і наперед прогнозувати не спроможний...

Водночас спостерігаю зміну наративів ворожої пропаганди щодо причин і задач рашистської навали: на самому початку ми чули про вимушений для РФ прихід в Україну з метою рятувати «братів і сестер», що супроводжувалося суцільною, але прийнятою за правду населенням Ерефії брехнею щодо їхнього пригнічення «нацистською верхівкою» і припинення внутрішнього кровопролиття на Донбасі. Тепер же завдяки нашому патріотичному опору чуємо зовсім інше – необхідність боротьби з ворожим українським народом аж до його цілковитого винищення. І на всіх етапах це супроводжується цілеспрямованим використанням філософії *віктимблеймінга*, або перекладання власної провини на жертву: мовляв, українці самі спровокували росіян на божевільне руйнування всього живого і неживого, на вбивства, гвалтування і бандитські грабежі.

Це те, що тривожить. Але сталися й надзвичайно приємні відкриття – рідкісна національна єдність, яку демонстрували українці, особливо у перші тижні війни. По суті таке єднання українців, якого (якщо бути чесними) майже ніхто не очікував, змінило ставлення до України в усьому світі, стало натхненням для справді значної і різнопланової допомоги. З іншого боку, політичний клас України – від популістів до націонал-патріотів – теж об'єднався для протидії агресору. Далі більше – змінили свою позицію (а деякі навіть вибачилися(!) за помилки) явні й скриті агенти *«руZZкого міра»*. Всі разом включилися в боротьбу проти окупантів, які якщо й мають перевагу, то лише завдяки грубій силі, а по суті, як і в Криму, – силі зброї і підступності. На жаль, спостерігаю, як не завжди доречні політичні суперечки потроху відновлюються, що для нас є дуже небезпечним ризиком, оскільки і в майбутньому Ерефія знову може користуватися внутрішніми міжусобицями в Україні, як це успішно робила не одне десятиліття, опираючись на так звану *«п'яту колоду»*. Мене, зізнаюсь, це засмучує, оскільки війна нікуди не ділася і нічого подібного не можна допустити й після неї.

Не скрию, що радість від нашого єднання змішується зі (як прийнято говорити) *«сльозами на очах»*, оскільки, давайте визнаємо, ми відносно спокійно, без всенародного обурення перенесли неприховане від світу і нахабне для нас відлучення Криму, яке не спричинило всенародного обурення, і нам знадобився набагато сильніший – *повномасштабний* – подразник, аби зрозуміти силу рашистської ненависті до нас і об'єднатися проти неї. Чи всі поголовно це усвідомили, сказати важко, але зрозуміло, що наша єдність є **необхідною умовою** перемоги, як і зброя, без якої про перемогу годі й мріяти. І треба тверезо оцінювати, чим цю агресію проти нас можна зупинити.

Як фізику мені ясно, що зброї і живої сили у орків набагато більше і що методом *«життя проти життя»* чи *«танк проти танка»* ми їх не подолаємо. Це фактично жуковська переможна практика, коли одна одній протистоять дві армії – велика і маленька, що керуються з центра. А мені здається, що як у науці академічна свобода є запорукою творчих успіхів, так і певна, виключена у радянській доктрині і притаманна європейській, військова свобода, могла б стати тією «інновацією», яка дозволила б командирам на місцях при чітко сформульованій командувачем загальній меті, самим розбиратися, як її досягти.

Тому не можу не зазначити, що ми всі маємо нарешті змінити розуміння шляхів зростання нашої самосвідомості як народу, як науковці, як, зрештою, вільні люди. Якщо певний час після набуття незалежності я (і не тільки я) думав, що ми можемо набирати очки, лише коли, так би мовити, наближаємось до такої «Джомолунгми», як Росія, то після 2010 року, коли президентом України була обрана абсолютно недостойна персона і майже одночасно проросійськими силами проштовхнуті антиукраїнські Харківські угоди, я абсолютно чітко і остаточно усвідомив, що зростати і самовдосконалюватись ми можемо, тільки віддаляючись від неї і перетворюючись на справді самодостатніх і свободомислячих представників великого народу – української нації. Здається, це гарний привід для роздумів.

Вибачаюсь, що дозволив собі говорити про те, що хвилює мене найбільше, а не про звіт, в якому мав виголосити більш-менш звичайні речі. Втім ще раз акцентую: довести, що саме тепер він є важливим, не вдалося, бо впевнений, що дата 24 лютого ц.р. провела червону лінію між минулим і майбутнім, оскільки життя *до і після війни* ніколи не буває однаковим – це загальний принцип і він є глобальним. Перетнувши лінію війни, життя на планеті Земля (а отже і наше з вами) зміниться, та й нашої Академії, впевнений, змін теж не уникнути. Їхнім змістом опікується багато офіційних і неофіційних організацій, а також персон, може навіть занадто багато, але спільно підготовленого, або фінального, списку реформ, наскільки відомо, немає. Немає навіть їхнього проекту, якщо під таким мати на увазі не гасла. Останніх, насправді, достатньо, але вони є не реформами, а намірами. Проте ми не маємо права прогавити шанс зробити Академію більш потужною і ефективною, історія нам такої нашої поведінки не пробачить.

Я не буду на цьому зупинятися і стосовно нашої Академії лише скажу: мабуть, найголовніше тут – зрозуміти, що можна з минулого в ній зберегти, а чого треба якомога рішуче позбутися, що можна удосконалити, а що виправити вже неможливо. При цьому ми, на жаль, не знаємо, чого очікує або хоче від нас українське суспільство, що, до речі, ще не досягло 100%-ної ментальної українізації і, боюсь, само погано уявляє, в якому стані перебуватиме після закінчення воєнних дій і чи продовжуватиме РФ у повоєнний час наносити по ньому удари – вже зсередини. Немає також чіткого уявлення, яку модель для свого розвитку обере наша країна. Мушу про це відверто говорити, оскільки майбутнє науково-освітньої галузі в цілому і Національної академії зокрема навряд чи можна серйозно планувати за відсутності ключової інформації, без якої конкретика *«домашнього завдання»* теж сформульованою бути не може.

Наведу такий свіжий приклад: через brutальне блокування Московією вивозу нашого зерна багато хто говорить про небезпеку світового голоду, оцінки якої мені здаються дещо завищеними. Так, його обсяги, мабуть, помітні на світових ринках, але не віриться, що 10–12 % українського експорту товарного зерна можуть бути фатальними, навіть локально у двох-трьох африканських, як натякають, країнах. Проте з'являється багато коментаторів, що твердять про наш обов'язок негайно скористатися цим, щоб увійти до кола головних аграрних держав світу, і що останнє має бути стратегічним вибором майбутнього для України.

На це зауважу, що в Європі немає жодної країни, яка була б лише аграрною. Натомість, коли щось подібне стане умовою для, скажімо, нашого остаточного переходу від проголошеного днями надання нам статусу кандидата в члени до повноправного членства в ЄС, не можу передбачити, який напрямок розвитку – промисловий чи аграрний, хоча другий теж може бути високотехнологічним – вибере влада. Очевидно, від цього залежатимуть і позиції загальнонаукового, включаючи освітній, сектору.

Іншою мовою, я лише хотів підкреслити, що ми – науковці – можемо пропонувати що завгодно, але без узгодження відповідних пропозицій з офіційно прийнятим планом економічного розвитку країни, де роль науки є вирішальною, успіху ми навряд чи досягнемо. Такі ж думки мають поділяти і люди з владних кабінетів, які вибудовують для України її довгостроковий курс. На моє глибоке переконання, без цього ми нічого не доб'ємось, навіть якщо припустити, що академія зможе самореформуватися до найоптимальнішого для України і найсучаснішого свого вигляду.

Як наразі виглядає наша Академія

Повертаючись власне до звіту про минулорічну роботу фізиків і астрономів, хотів би зазначити, що на потребу часу вона також не могла бути стандартною і стосуватись не лише результатів за звітний період, а так чи інакше зачепити науковий стан «вчора», «сьогодні» і «завтра». Звісно, подібний аналіз вимагає значної аналітичної роботи і навряд чи його можливо зробити в одній публікації. Тому все, що буде викладено нижче, є лише його дайджестом – журнальна стаття теж має розумний обсяг.

Починаючи з «вчора», мушу нагадати, що зміни в нашій роботі почалися у 2020-му році, але з інших – пандемічних – причин, і що 2021 рік, про роботу в якому йтиметься, виявився сильно відмінним від усіх попередніх. Справа в тім, що значна частина роботи проводилася у віддаленому режимі. Можливо, її якість чи повнота обміну інформацією не змінилися, але вони інші. І хоча були зекономлені, що позитивно, кошти на відрядження, пропали наші теплі посиденьки з деколи беззмисловими балачками, яких теж бракує, бо наше очне спілкування – це, як відомо, «розкіш, що збагачує».

Чому я про це згадав? Тому що сьогодні, як нас запевняють, ковід, якщо й не здався, то дещо відступив, і ми могли б собі дозволити повернутися до традиційної форми проведення загальних зборів, аби обговорити нашу роботу, обмінятися думками щодо проблем та пропозицій нашого відділення загальним зборам Національної академії. Але прийшла ще страшніша біда – безжалісна війна

за нашу незалежність, через яку ми знову не можемо зібратися в одному місці, куди прибули б усі члени відділення, делегати від установ і гості. Тому, як уже згадувалося, був прийнятий єдино можливий змішаний режим, коли частина, принаймні кияни, приймають участь у зборах безпосередньо в залі, а решта – за вибором і можливістю.

Продовжуючи роздуми про попередній період – що собою являє українська наука – мені здалося, що в даний час і в даній ситуації доречніше у відповідності до сказаного вище придивитися, як наразі виглядає наша Академія.

Для цього я скористався зручною інформаційно-аналітичною системою «Бібліометрика української науки» (БУН), створеною Службою інформаційного забезпечення органів державної влади Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (БУН детально викладена в статті Л.Й. Костенка «Оцінки ефективності та орієнтири розвитку вітчизняної науки й освіти» (<http://nbuviap.gov.ua/bpnu/>), звідки взяті деякі ілюстрації).

Для українського наукового сектору, тобто можна сказати для нас, ця служба періодично оприлюднює узагальнені нею за спеціальною методикою консолідовані дані кількох відомих баз даних (БД), а саме: *Web of Science*, *Scopus*, *SCImago*, найбільш доступної *Google Scholar*, а також деяких інших, які при значному взаємному перекритті охоплюваних ними видань покривають десятки тисяч найменувань журналів загалом. При цьому на *Web of Science* припадає десь 12 000 видань світового наукового асортименту, які розглядаються як найбільш престижні, на *Scopus* – 22 500, а на *Google Scholar* – біля 200 000, бо ця платформа індексує практично всі, як прийнято вважати, наукові публікації включно з менш якісними. Проте коли придивитися уважніше, не важко впевнитися, що дані різних БД за окремими винятками не суперечать одне одному, і хоча абсолютні цифри різняться (деколи суттєво), відносні переважно співпадають. Тобто коли складаються рейтинги чи то установ, чи то персоналій, у більшості випадків вони виявляються подібними, якою б БД не користуватися.

Наразі система БУН містить профілі понад 55 000 вітчизняних вчених, серед яких президенти державних академій наук, ректори майже всіх університетів, засновники або лідери наукових шкіл, а також, що важливо, кілька десятків тисяч молодих дослідників-початківців. У цілому слід констатувати, що наявні в БУН дані допомагають прозорому оцінюванню результативності дослідницької діяльності і налагодженню діалогу між науковою спільнотою, керівництвом наукою і суспільством. Втім знову хотів би застерегти від зведення остаточних висновків до цифр – останні важливі лише як зручне інформаційне джерело, але не можуть оцінити результат творчої роботи в принципі, для якої оціночна система ще не розроблена і навряд чи її взагалі можна створити.

На рис. 1 для порівняння показано розподіл наукових і науково-педагогічних працівників у різних відомствах. Він свідчить, що найбільша їхня кількість – 63 % – перебуває в установах МОН (переважно університетах), в НАН України – майже в п'ять разів менше – 13,5 %; в учбових закладах та установах МОЗ і НАМН разом приблизно стільки ж, а на решту відомств припадає більше 14,5 %. Якщо ж взяти всіх науково-педагогічних працівників, то їхнє сумарне число практично вчетверо переважає число науковців Академії.

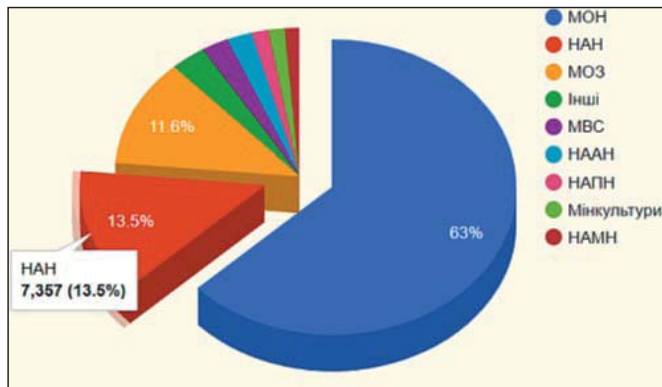

Рис. 1. Відсоток науковців України за відомствами

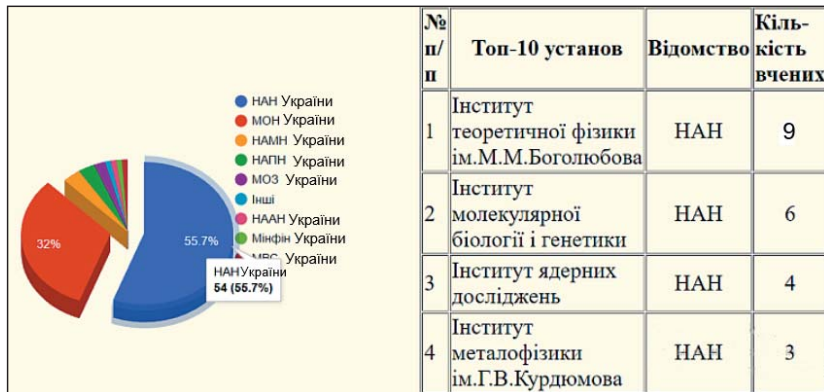

Рис. 2. Рейтинг відомств і установ за кількістю науковців, індекс Гірша яких 40+

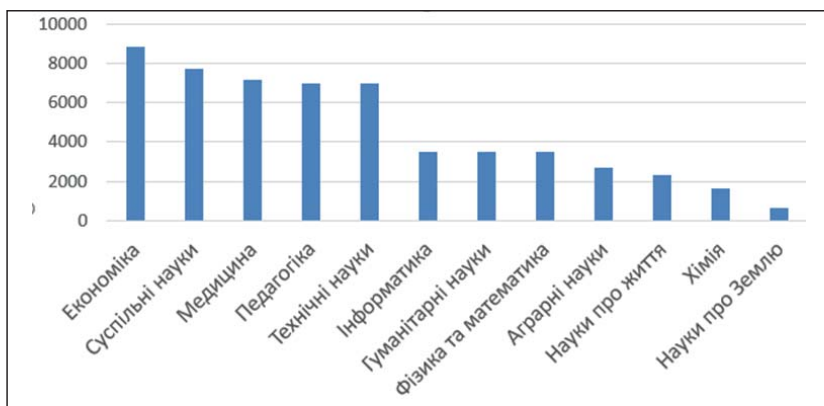

Рис. 3. Розподіл науковців України, які мають бібліометричні профілі в БД Google Scholar

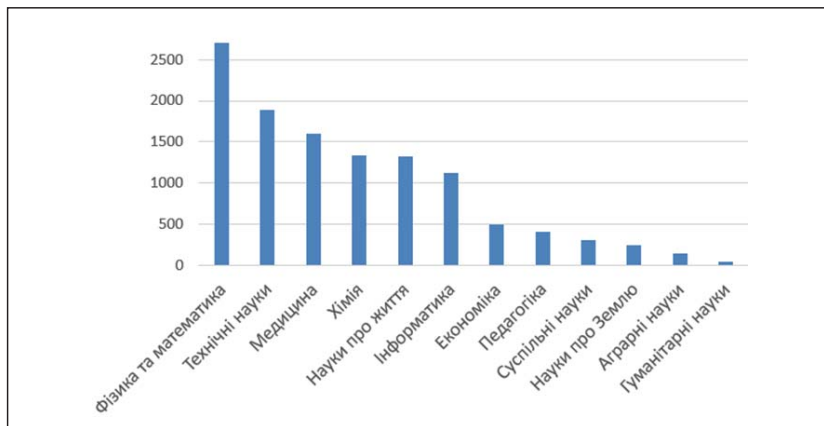

Рис. 4. Розподіл науковців України, які мають бібліометричні профілі в БД Google Scholar

Зверніть увагу (рис. 2) на розподіл по відомствах найбільш цитованих науковців. Тут, можна засвідчити, картина має прямо протилежний характер, і майже усі вони представляють установи різних академій.

Якщо ж порахувати тих вітчизняних вчених, які мають індекс Гірша $h \geq 40$, що в світовій науці вважається дуже пристойним, то всі вони, як випливає з діаграми, і з таблиці, працюють лише в Національній академії наук України.

У принципі, наведені результати є природними, оскільки у вищих навчальних закладах переважну частину зайнятості забирає викладацька робота, коли науковій (особливо при нашому педагогічному навантаженні, яке залишається на рівні радянських часів) багато уваги приділяти не виходить. І більше того – дотепер остання традиційно не вважається основною або хоча б рівнозначною. Отже, наукометричні індекси викладацького корпусу не можуть бути надто високими, тим більше переважати ті, що характерні для академій, але і для них тотожності немає – державних академій багато, а перед веде Національна, причому з досить великим відривом.

Якщо ж оцінювати абсолютні цифри, то за даними БУН у списку 100 найбільш цитованих українських вчених 80 є працівники академічних установ, біля 15 % – установ МОН і тільки від 4 до 5 % представляють організації інших відомств.

Цікавою і показовою (рис. 3) є діаграма, яка яскраво підкреслює перебік, або, краще сказати, аномалію, вітчизняної науки – настільки наявне значне перевиробництво дипломованих гуманітаріїв (магістрів, докторів філософії, докторів наук), що наразі чисельність лише економістів більша, ніж з природничих і технічних наук разом узятих. А якщо ж додати решту не виробничих спеціальностей, то легко порахувати, що ненормальність розподілу стане ще більш разючою. Причини відомі і не про них мова, це лише факт, але він насторожує. Очевидно, що переважна частина таких новоспечених «менеджерів» або педагогів, управлінців просто не знайдуть роботи за отриманим фахом, і задача МОН колись зайнятися цією проблемою.

Практично те ж саме за висновками, але протилежного змісту випливає з ще однієї діаграми (рис. 4), на якій показано, скільки науковців різних наук мають профілі у БД Scopus. Тут, навпаки, попереду природничі і технічні науки. Не маю на меті когось образити, але скажу – з діаграм випливає, в яких науках працюють справжні вчені, а в яких переважно їхні, вибачте, ерзаци.

Наступний графік (рис. 5), напевно, всі бачили, оскільки на минулих, а може, й позаминулих зборах він демонструвався. Прошло 1–2 роки, проте практично нічого не змінилося і графік знову відображає спадання кількості науковців в залежності від

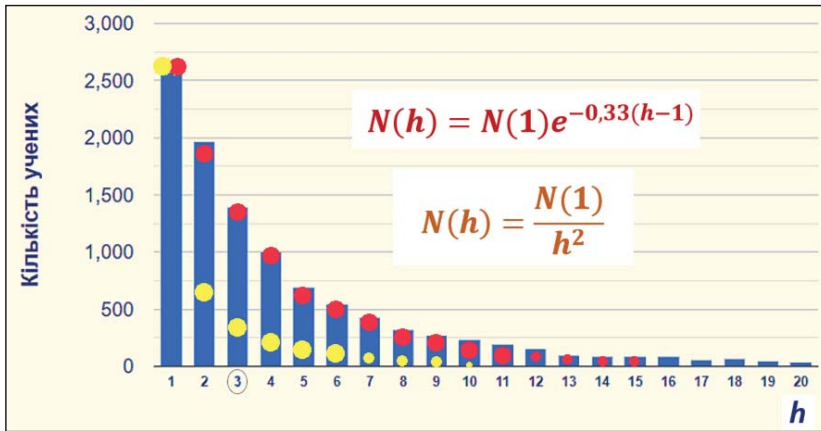

Рис. 5. Розподіл українських учених за індексом Гірша в БД Scopus

значення їхнього індексу Гірша. Повторно навожу криву, оскільки нещодавно дізнався, що її поведінку чомусь описують або намагаються зв'язати з функцією $N(h)=N(1)/h^2$, де h – індекс Гірша, а $N(1)$ – число науковців з $h = 1$. Її у 1926 році запропонував американський математик і фізико-хімік **Альфред Джеймс Лотка** (1880 р., Львів, Австро-Угорщина – 1949 р., Нью-Йорк, США), щоб визначити кількість науковців, які мають певну публікаційну активність, що ототожнювалася з кількістю друкованих статей на рік⁴. Тепер вона носить назву «закон Лотки». У вихідному законі Лотки під змінною h розумілась публікаційна активність науковців, а тепер замість неї використовують індекс Гірша. Звісно, Лотка нічого не знав і не міг знати про різні індекси, тому для підрахунків брав публікаційну активність, що мені здається не дуже надійно, бо вона не є постійною, непередбачувано змінюючись з роками. У цьому сенсі індекс Гірша є більш зручним параметром, оскільки є сталою на досить великих часах величиною.

Тому виникло бажання перевірити, як формула (або закон) Лотки описує чисельності українських науковців відповідно до їхніх індексів Гірша від 1 до 20 за БД Scopus. На рис. 5 сині стовпчики – це вирахована **Л.Й. Костенком** кількість науковців України з відповідним індексом Гірша, а жовті кружечки – числа, які дає формула Лотки. Видно, що вона дає цифри, які значно – у рази – менші за реальну кількість науковців з відповідним h , тобто фактично наші вчені працюють набагато краще, ніж передбачав Лотка або дає його закон.

Але будь-який неупереджений фізик легко угледить у виявленому розрахунками спаданні експоненту. І справді, найпростіша однопараметрична підгоночна формула, для визначення якої досить вміти рахувати логарифми, показана на цьому ж рисунку червоним. Числа, які отримуються від її застосування і показані червоними кружками, зримо демонструють, прямо скажу, непогане (навіть гарне) узгодження з «експериментом».

Здавалося б треба радіти, що спадання є повільнішим, ніж передбачає часто застосовний у бібліометриці закон Лотки, але є й дещо гнітючий момент: оскільки експоненціальна залежність дуже проста і працює в цілому точно, з її допомогою дуже легко через умову рівності площі під цією функцією і площі прямокутника зі сторонами $N(1)$

і h_{av} знайти середній індекс Гірша всієї наукової спільноти України, який виявляється рівним усього 3, що мене спочатку вразило. Проте все ж таки йдеться про всіх науковців, а не фізиків, хіміків чи біологів. До значень $h_{av} \sim 10+$ у них я звик, тому, як сказав класик, що вже пішов від нас у світ інший, «маємо те, що маємо».

Нарешті, хочу показати одну таблицю (рис. 6), але у так би мовити різних варіантах. Верхній рейтинг країни за кількістю публікацій, а нижній – за їхньою середньою цитованістю. Якщо у верхній частині таблиці Україна виявляється третьою, то в нижній частині таблиці – останньою! При цьому показані країни, які є нашими сусідами і близькі до нас за науковим потенціалом.

Видно, що коли за кількістю статей, індексованих у БД Scopus, ми виглядаємо відносно непогано, то ситуацію з їхньою якістю (цитованістю) не можна визнати благополучною (рис. 6). Так, угорські вчені мають середню цитованість майже втричі, а молдавські – вдвічі більшу за нашу. Тому здається, що тим самим другий показник повинен мати в оцінюванні перевагу, аби стимулювати науковців не гнатися за кількістю публікацій, а намагатися підвищувати їхню якість.

Во істину – краще менше, та краще. Тим більше, що зрештою саме цитованість – сумарна чи парціальна, тобто по науках, – характеризує або загальний рівень науки в тій чи іншій державі, або рівень розвитку в ній якоїсь окремої науки. Знову повторюю, що показані цифри об'єктивні і, безумовно, є інформацією до аналізу, але спиратися лише на них було б неправильним.

Позиція в рейтингу	Країна	Публікаційна активність	Кількість цитувань	Середня цитованість
1.	Польща	710420	7885879	11.10
2.	Румунія	217898	1742275	8.00
3.	Україна	207386	1419614	6.85
4.	Угорщина	205953	3430746	16.66
5.	Словаччина	120871	1284697	10.63
6.	Білорусь	41360	401105	9.70
7.	Молдова	8362	102896	12.31
1.	Угорщина	205953	3430746	16.66
2.	Молдова	8362	102896	12.31
3.	Польща	710420	7885879	11.10
4.	Словаччина	120871	1284697	10.63
5.	Білорусь	41360	401105	9.70
6.	Румунія	217898	1742275	8.00
7.	Україна	207386	1419614	6.85

Рис. 6. Варіанти порівняння наукометричних рейтингів України і країн-сусідів за БД Scopus (1997–2020 рр.)
Верхня частина таблиці рейтингує країни за кількістю публікацій, а нижня частина таблиці – за їхньою середньою цитованістю

⁴ А. Дж. Лотка. Розподіл частоти наукової продуктивності. Журнал Вашингтонської академії наук 16, с. 317–323 (1926): Енциклопедія site:ewikiuk.top

Фізика в Україні та наука в світі у 2021 році

Отже, на тлі наукометричних уявлень, що відносяться до «вчора», можна отримати певні уявлення про стан науки в Україні, а також Національної академії в останні передвоєнні роки. Якщо говорити про відносні показники, то для останньої вони всередині країни непогані, а от що стосується сьогодення і, так би мовити, всесвітнього виміру, то багато приводів для задоволення навряд чи можна знайти. Втім наука в Україні живе і працює навіть краще, ніж умови, в яких знаходиться вже не одне десятиліття.

Гадаю, не варто перераховувати всі результати фізиків і астрофізиків, які згадувалися на звітному зібранні. Можна лише навести кілька прикладів, найбільш вагомих.

Безумовно, до них слід віднести створену в *Інституті фізики технологію* керованого створення поверхонь різних функціональних матеріалів, які використовуються в нано- і мікроелектроніці, а також при створенні оборонної техніки (рис. 7).

Інститут фізики напівпровідників ім. В.Є. Лашкарьова може по праву пишатися розробкою привабливого методу синтезу нанокристалів чотириккомпонентних халькогенідів, які можуть прийти у фотовольтаїку на заміну кремнієвих сполук (рис. 8). Привабливість нових матеріалів є безпосереднім наслідком прямозонної структури електронного спектру халькогенідів на відміну від непрямозонного кремнію, що набагато підвищує їхню ефективність у сонячних батареях.

У *Інституті металофізики ім. Г.В. Курдюмова* вдалося просунути у розумінні такого складного явища, як водневе окрихнення аустенітних сталей і сформулювати рекомендації для контролю поведінки стопів (тобто сплавів) у насичених воднем середовищах під час холодної пластичної деформації перлітних сталей і глибокого криогенного оброблення інструментальних сталей (рис. 9). Все це важливо при створенні нових конструкційних матеріалів.

У *Головній астрономічній обсерваторії* здійснена повна модифікація телескопа ТПЛ-1 (рис. 10), який є складовою частиною лазерного супутникового віддалеміра, який входить до міжнародної мережі лазерних станцій ILRS. Протягом вересня 2021р. були проведені роботи, результатом яких стало встановлення на своє місце головного дзеркала та трьох завершених телескопів меншого діаметра. Наразі можливості телескопа значно розширились – зросла, наприклад, точність вимірюваних даних. Перші проведені дослідження довели, що все, чого хотіли від модернізації її виконавці, досягнуто.

Інститут теоретичної фізики ім. М.М. Боголюбова представив результат в області, яка вважалася вже повністю дослідженою, а саме: знайдено точні розв'язки рівняння Дірака для атому водню (гідрогену), що вперше дозволило визначити розподіли електронної густини і напрямків спіну у кожному квантовому атомному стані в залежності від того, який інваріант (а їх три) формує систему власних функцій гамільтоніану Дірака (рис. 11).

Фізико-технічний інститут низьких температур імені Б.І. Веркіна продовжив дослідження у традиційній і створеній у ньому методиці мікроконтактної спектроскопії і в контактах Янсона вперше зафіксував ефект резистив-

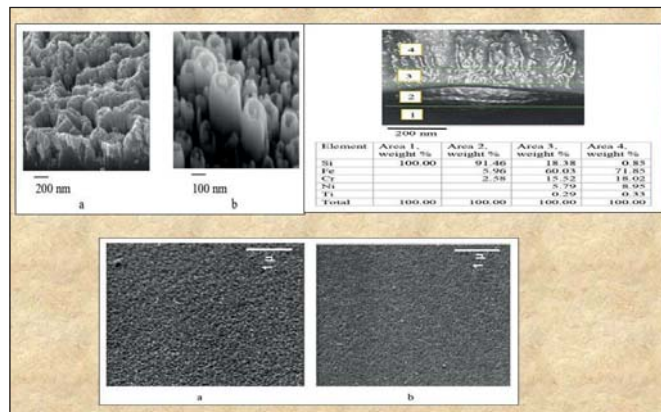

Рис. 7. Керовані ієрархічні нано- і мікроструктури на поверхні твердих тіл (Інститут фізики НАН України)

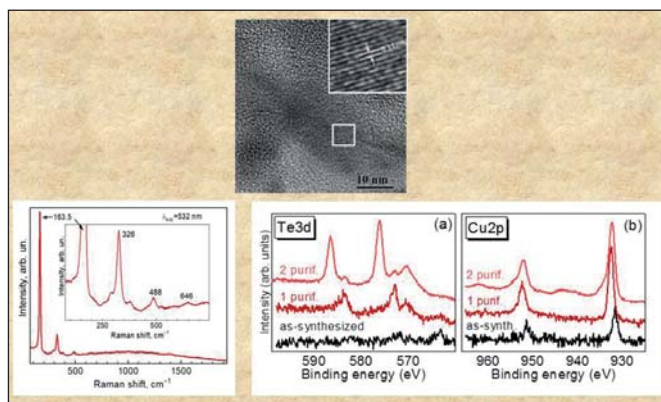

Рис. 8. Нанокристали $\text{Cu}_2\text{ZnSnTe}_4$ для інфрачервоної фотоелектроніки (Інститут фізики напівпровідників ім. В.Є. Лашкарьова НАН України)

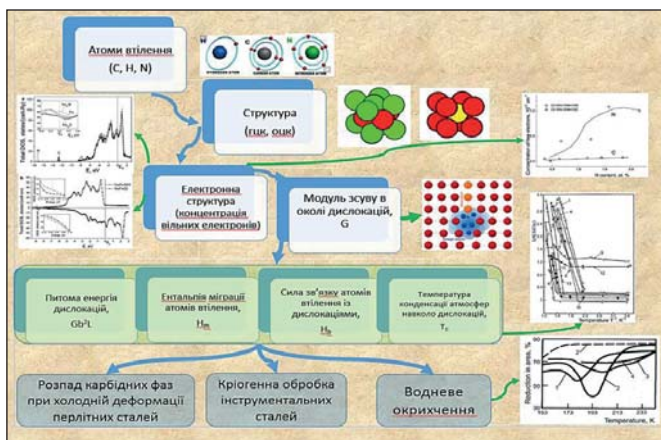

Рис. 9. Вплив атомів втілення на властивості стопів на основі заліза (Інститут металофізики ім. Г.В. Курдюмова НАН України)

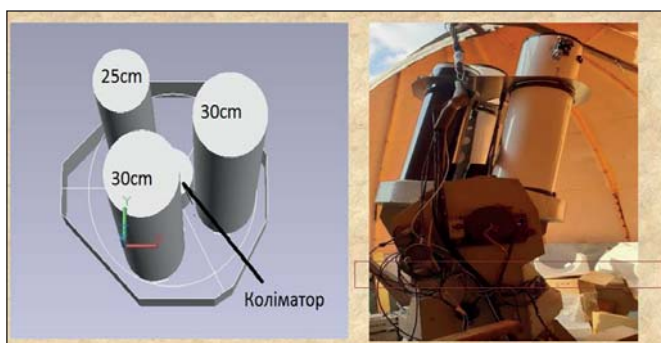

Рис. 10. Модифікований телескоп станції лазерних спостережень штучних супутників Землі (Головна астрономічна обсерваторія НАН України)

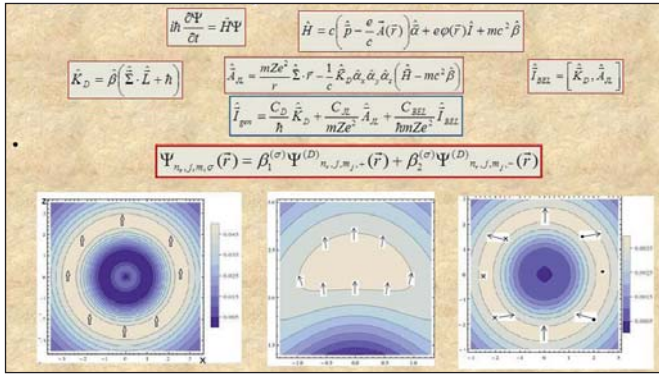

Рис. 11. Загальний розв'язок рівняння Дірака з кулонівським потенціалом. На нижній панелі показано розподіл густини заряду та орієнтація спінів у станах, що відповідають різним інваріантам, з квантовими числами $n=2, j=1/2, m=1/2, \sigma=+$ (Інститут теоретичної фізики ім. М.М. Боголюбова НАН України)

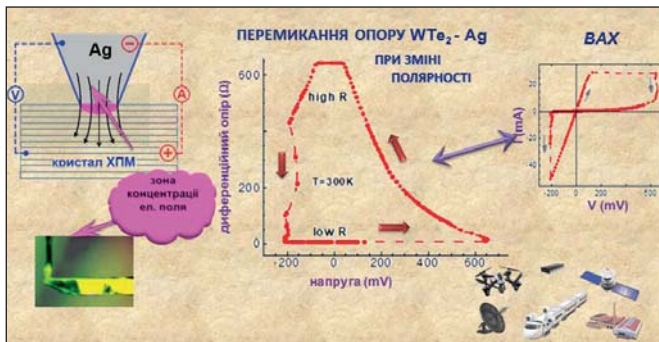

Рис. 12. Керовані електронапругою резистивні стани у халькогенідах перехідних металів (Фізико-технічний інститут низьких температур ім. Б.І. Веркіна НАН України)

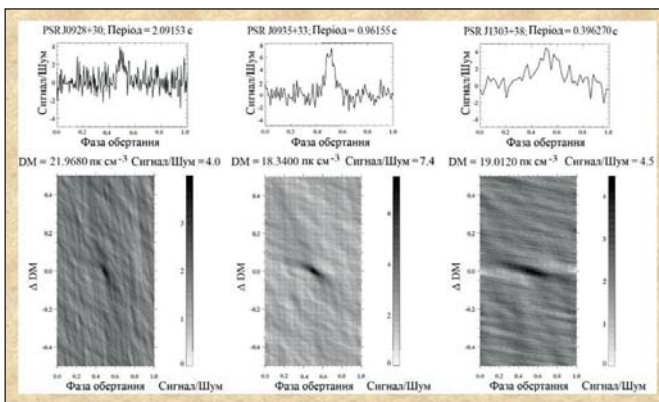

Рис. 13. Нові для діапазону декаметрових хвиль пульсари (Радіоастрономічний інститут НАН України)

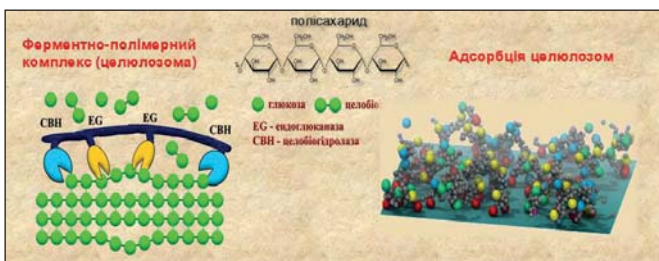

Рис. 14. Мультиферментні комплекси на полімерних каркасах для покращення ефективності гідролізу целюлози у виробництві біопалива. За допомогою комп'ютерного моделювання встановлено адсорбцію сформованих целюлозом на поверхні, а для випадкових комплексів отримано популяції сформованих послідовностей ферментів (EG, СВН), які сприяють підвищенню ефективності гідролізу целюлози (Інститут фізики конденсованих систем НАН України)

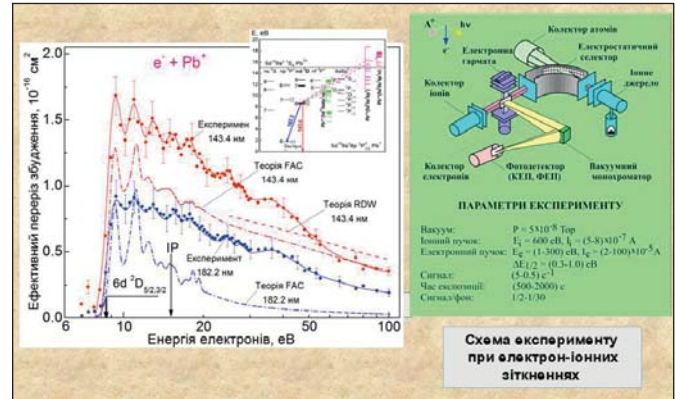

Рис. 15. Резонансне збудження спектральних переходів іона Pb^+ електронним ударом (Інститут електронної фізики НАН України)

ного перемикавання (рис. 12), яке відноситься до нелінійних явищ. Це відкриває шлях до застосування цього ефекту у наноелектроніці для вдосконалення, наприклад, енергозалежної резистивної пам'яті.

Фахівцями з Радіоастрономічного інституту вдалося вперше задетектувати випромінювання пульсарів у декаметровому діапазоні довжин хвиль (рис. 13). У підсумку, завдяки відкриттю цього випромінювання можна вивчати не лише властивості випромінювання конкретного пульсару, але й уточнювати параметри та структуру Галактики. У цілому ж завершений у 2021 році огляд неба допоміг виявити декаметрове випромінювання від 20 пульсарів.

У Інституті фізики конденсованих систем шляхом комп'ютерного моделювання і експериментальних вимірювань, що виконувались за кордоном, отримано важливий для фізики м'якої речовини результат: вивчені ті особливості формування мультиферментних комплексів, що сприяють підвищенню ефективності гідролізу найпоширенішого природного полімеру на Землі – целюлози, яка є основною компонентою при виробництві біопалива (наприклад, біоетанолу). Зокрема, запропоновано штучні структури ферментно-полімерних комплексів, адсорбованих на поверхні целюлози (рис. 14), що викликають відчутне зростання популяції визначених послідовностей ферментів і прискорюють її гідроліз.

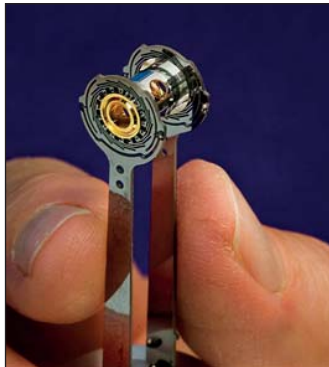
Нарешті, наведу ще один результат, отриманий в Інституті електронної фізики, де вперше проведено вимірювання енергетичної залежності емісійних перерізів електронного збудження такої складної багатоелектронної системи, як іон Pb^+ (рис. 15). Цікаво, що отримані дані можуть застосовуватися для моделювання астрофізичної плазми, оскільки спектральні лінії свинцю спостерігалися у декількох зірках нашої Галактики, а також у міжзоряному просторі.

За традицією і для певного порівняння варто згадати, а що ж у світовій науці визнано кращим у 2021 році. Тут тенденція останніх років зберігається і перед ведуть науки про життя. Їх мені навіть термінологічно висвітлювати складно, тому з багатьох я вибрав кілька, що тим чи іншим чином можна віднести до природничих.

Першим названо *створення вакцини проти вірусу імунodefіциту людини* (ВІЛ), відомого як СНІД), яку сконструювала компанія Moderna за технологією мРНК, що чудово проявила себе у боротьбі з коронавірусом. Вона не унікальна, але в 2021 році про неї заговорили як про *революційну*, оскільки вона стає не цільовою для одного типу вірусів, а багатовірусною.

Надзвичайно важливим визначено фізичний, а скоріше – фізико-технічний результат, за яким ученим Ліверморської національної лабораторії США вперше під час реакції керованого термоядерного синтезу вдалося згенерувати більше енергії, ніж її було спожито. Цей результат наразі перевіряється.

Рис. 16. Хольраум – головна частина енергогенеруючого термоядерного реактору, якою лазерним випромінюванням підпалюється керована реакція синтезу

Рис. 17. Інженерна споруда зі 192-х лазерних установок термоядерного реактору

Гадаю, не треба нікого переконувати, наскільки саме цей, хотілося б думати, історичний результат є для енергетики важливим. Отримано рекордний вихід енергії – 1,3 мегаджоуля. На рис. 16 зліва видно так званий *хольраум*, який можна тримати двома пальцями. Це золота камера, в яку поміщають капсулу з паливом, або важкими ізотопами водню – дейтерію і тритію – для створення в ній маленького Сонця. Потім на хольраум спрямовують 192 потужні лазерні промені. Лазерну частину установки не тільки пальцями, а й руками не піднімеш – це величезна інженерна споруда (рис. 17). Фактично загоряється маленька зірка, яка є джерелом «безкоштовної» енергії. Звісно, це іронія: Сонце, справді, безкоштовне, а земна енергія чогось вартує.

Третім за світовим рейтингом визнано розмноження так званих *ксеноботів* – спроектованих *штучним інтелектом* та зібраних *вручну* живих істот з ембріональних клітин жаби, яких навчили спонтанно себе відтворювати.

Вперше ксеноботи (рис. 18) були створені у США у 2020 році. Для цього були використані стовбурові клітини з ембріонів південноафриканської жаби *Xenopus laevis*. Автори навчили ксеноботів створювати собі подібних. Це абсолютно новий спосіб розмноження: «дорослі» ксеноботи збирають клітини, і через кілька днів «малюки» перетворюються на повноцінні ксеноботи. Уже доведено, що нові ксеноботи відтворюються протягом кількох поколінь.

Далі знову йде медицина, яка стосується лікування раку молочної залози. Я відібрав цей результат, оскільки до цієї проблеми має відношення Донецький фізико-технічний інститут ім. О.О. Галкіна, де був розроблений маммограф, але то був діагностичний прилад. А наразі йдеться про ліки, безпрецедентне клінічне випробовування яких почалося у клініці Клівленда (США). Там створена вакцина, що запобігає розвитку тричі негативного раку молочної залози – найагресивнішого різновиду цього захворювання.

Наші можливості

Неупереджене порівняння свідчить, що досягнення вітчизняних вчених (а я говорив лише про фізичні), справді, справляють непогане враження і, в принципі, опубліковані в гарних журналах 1-го або 2-го квартіля, що є характерною ознакою вимог, які ставляться до академії з боку керівних органів, а також переважною частиною платників податків, які хотіли б від наукової сфери лише застосувань, а про основоположні питання науки, які є предметом фундаментальних досліджень, або «*basic research*», як вони звуться на Заході, ніхто дбати не хоче. Вузкоутилітарне бачення ролі наук притаманне не тільки нашій країні, але в розвинених країнах відповідні обмеження не носять тоталітарного характеру, і в цілому суспільство довіряє вченому люду. Тому там *чиста наука*, як інколи називають фундаментальну науку, має і повагу, і підтримку, і єдина вимога для занять нею – працювати на світовому рівні.

Те, що Україна не Росія, тобто Схід, ми давно знаємо, але в питаннях ставлення до фундаментальної науки вона і не Захід (або Європа), де фундаментальна наука є поважаною і підтримуваною саме державами. При цьому, сподіваюсь, читачі «Світогляду» знають, скільки зусиль я витратив на численні заклики до тих, кого це стосується, що без фундаментальних досліджень нема і не може бути розвитку⁵. Звісно, це робив не тільки я, а й багато колег, які чітко це уявляють

Але думаючи про «завтра», я хіба що не вперше хочу змінити акценти, на що, крім усього іншого, мене надихнули слова американського вченого і політичного діяча **Б. Франкліна**, винесені в епіграф. Справа в тім, що під час війни, а особливо опісля нам усім треба буде стати людьми честі і переорієнтуватися. Може, не всім, і не знаю точно, скільком, проте, мабуть, переважній більшості

⁵ В.М. Локтев. Сильна наука – сильна країна. Світогляд, № 4, с. 46-48 (2010).

В.М. Локтев. Що вигідно фундаментальній науці, то вигідно державі. Вісник НАН України, № 1, с. 11-21 (2013).

В.М. Локтев. Час академічної коректності минув. Вісник НАН України, № 12, с. 3-13 (2016).

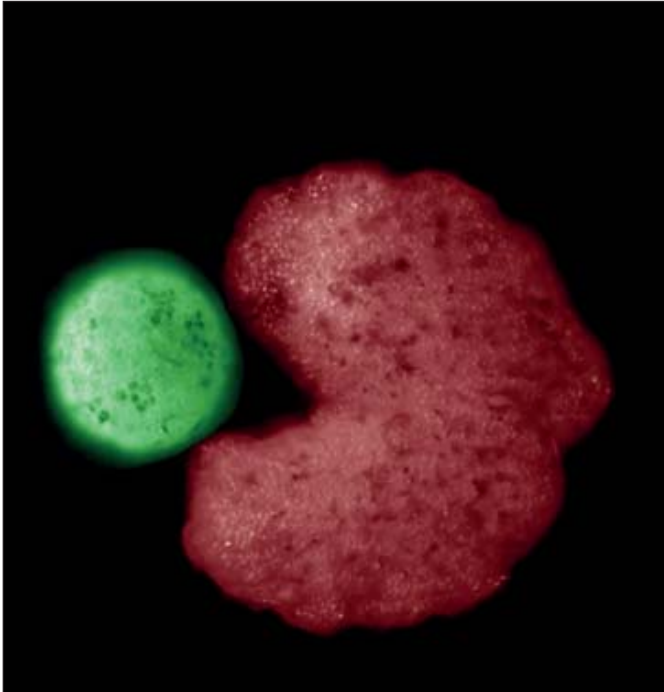

Рис. 18. Розмноження живих роботів – збирання зрілим ксеноботом (він червоний) собі подібного (зелений)

працівників Академії прийдеться свідомо залишити фундаментальні пошуки і направити свої сили та знання на прикладні, корисні, в першу чергу для України, роботи, оскільки відновлення надзвичайно сильно і незрозуміло за що зруйнованої держави вимагатиме зусиль саме у царині застосувань.

Не думаю, що вироблення відповідної стратегії є метою цієї публікації, але подібні розмови вже почали точитися в нашому середовищі. Цього ж чекають від нас влада і суспільство. Єдине, чого не вистачає, – чіткого розуміння, на що мають звернути увагу і чим зайнятися фізики, переважна більшість яких, припускаю, мають необхідні компетенції для вирішення багатьох проблем, але не поінформовані про їх конкретний зміст.

До речі, прикладну або близьку до неї спрямованість мають кілька представлених вище результатів установ. Оригінальні ідеї організаційного характеру мають з цього приводу члени-кореспонденти НАН України **С.М. Рябченко** і **А.М. Негрійко**, академіки НАН України **Я.С. Яцків** і **І.М. Мриглод**, напевно, є й інші, і обмін думками на шпальтах того ж «Світогляду» був би як мало коли доречним. Дискусія могла б виявитися тим більше цікавою і корисною, позаяк Національна академія теж має наміри змінити напрямки роботи, а для того, щоб вона (робота) не була марною, варто знати і наші можливості, і державну позицію, хоча б у особі МОН України.

Можна також згадати наше недалеке минуле і те, що візитівкою Національної академії багато років були саме прикладні дослідження, якими вона, будьмо чесними, завоювала авторитет і, принаймні в радянські часи, була помітна на фоні союзної і решти республіканських академій. Маю на увазі, що Академія має відповідний досвід, але чи є він позитивним для нинішніх «капіталістичних» часів і обставин, однозначно сказати не можу. Якщо ні, то, як кажуть, треба діяти «від *противного*». Ні на чому не наполягаю, але ще раз наголошую, що відверта розмова з будь-яким результатом була б дуже бажаною. Не треба, та й небезпечно, коли все визначається у владних кабінетах⁶. Навіть за умови, що в них сидять тямущі люди, все одно нас вони не представляють і суті наукової роботи, нехай і прикладної, гадаю, не розуміють. Принаймні, на такому рівні, як розуміємо її ми – науковці.

Завдання на «завтра»

Завершуватиму тезою, що дуже важко прогнозувати, чого чекати від «завтра». Натомість не покидаю відчуття, що без певної модернізації НАН України, оновлення її структури, напрямів діяльності, які більше би відповідали потребам сучасності та суспільства, відслідковували б руслу світових тенденцій, не обійтись. Мені важко сформулювати дорожню карту – це промисел президента, крім того, мене легко звинуватити у певному популізмі, але я б остерігався змін, які нам можуть бути нав'язані зверху або які накреслить Наукова рада, якою керує сам прем'єр-міністр.

Нам треба діяти на випередження або в парі з Науковим комітетом Національної ради України, якому довіри більше. Якщо послухати його членів, то щось робиться, але в наукових установах його дії поки що не відчуються. Єдине, що всі оцінили, – це створення Національного фонду фундаментальних досліджень. Обидві структури очолюють фізики і на них теж багато надій. Отже, не можна казати, що все завмерло і що частина активних науковців нічого не робить. Однак більшість учених та й чиновників визнають, що сучасний рівень української науки є недостатньо високим, а тому пошуки чи розроблення варіантів Стратегії наукового розвитку країни не припиняються. А було б добре, якби саме НАН України очолила цей процес. Про можливі повоєнні зміни я говорю на початку.

Наша парафія – наука і її модель, адекватна загальнодержавному розвитку, але і тут, наскільки мені відомо, можна назвати три складові: наука академічна, вузівська і галузева, але в якому обсязі існує остання? Працюючий раніше трикутник зруйновано, а от чи можна один із кутів відновити – питання неоднозначне. Скажу більше: нема

⁶ До речі про них. На Загальних зборах НАН України, які відвідав Міністр освіти і науки **С.М. Шкарлет**, він зачитав привітання Президента України і сказав кілька абсолютно слухних слів щодо ролі науки в суспільстві. Потім міністр продовжив приблизно у такому дусі: до війни в нашій країні було прийнято – ким? – вважати українську науку слабкою, провінційною і ніде не затребуваною. Але війна розкрила правду, що це суперечить очевидним фактам – всі країни, куди поїхали українські вчені, радо відкривають для них позиції, запрошують і цінують, відчувають в них велику потребу. Це, додав він, примушує нас, тобто владу, повернутись обличчям до науковців і змінити політику неувважного ставлення до них на адекватну їхній кваліфікації підтримку та використання їхніх знань саме на Батьківщині. Я ж сидів і думав: «*Боже праведний, знадобилась кривава війна, аби володар профільного(!) владного кабінету зміг оцінити справжній і конкурентоспроможний рівень галузі, якою керує*». Що можна сказати? – краще пізніше, ніж ніколи, і висловити надію, що наукова політика в країні справді зазнає давно очікуваних змін.

якогось законодавчого документу, який би не на словах, а з цифровими показниками формулював мету наукового розвитку країни, чого від нас очікують, що на нас покладають. Тому, як зазначалося, важко розробляти парціальну стратегію, не маючи загальної державної, яка містила б, наприклад, мету щодо створення дослідницької інфраструктури, на основі чого можна було б прямо ставити вимогу про корінне оновлення прикладної бази всієї країни, сприяння співпраці з закордонними лабораторіями і таке інше.

Безумовно, це може забрати колосальні ресурси, яких на всіх не вистачить. Але ми весь час говоримо про підтримку найкращих, про використання усього можливого заради основних пріоритетів.

Не обійтися і без перетворення наукової сфери на привабливу для молоді, яка має щось змінити тут, а не прагнути покинути країну чи працювати на інших поприщах. Заохотити молодь можна, насамперед, цікавою роботою, яка за рівнем відповідає світовій.

На цьому мають зосереджуватись наші зусилля. Враховуючи при цьому демографічні тенденції та глобальну боротьбу за таланти, а тепер і війну, зробити це дуже важко, проте іншого, на мою думку, не дано. Інакше кажучи, розробляючи стратегію навіть для Академії, ми маємо знати, на що розраховувати: хочемо ми бути серед розвинених країн або тільки тримати рівень, не плануючи бути на передньому краю і користуючись чужими досягненнями – таке теж не виключено. Або спиратися лише на себе.

З другого боку, розвиткові сприяють амбіційні задачі міжнародного рівня, які треба формулювати, створюючи відповідні умови для роботи. Як науковець я відчуваю, що для дослідника участь у розв'язанні великих проблем є первинним. Другим є можливість проведення досліджень на сучасних інструментах, відкритість, мобільність, а вже потім – рівень соціального забезпечення. Але він не може бути ганебним, бо тоді нікого не утримаєш. Будь-який науковець, особливо молодий, має отримувати достойну зарплатню, бути впевненим у своєму і своїй сім'ї благополучному сьогодні та майбутньому.

А яке майбутнє у самої науки? Ніхто не знає, але тенденції примушують думати, що у найближчі 20-30 років сформуються інтелектуальні технології, потенціал яких є величезним, проте й багато невизначеності. Зрозуміло, продовжуватиметься зменшення розмірів мікросхем, елементами яких стануть молекули, в результаті чого може втратити чинність закон Мура (Moore), оскільки буде досягнута фізична границя для роботи певних пристроїв. Ми маємо стати свідками проривів у генних розробках, які і тепер вражають своїми можливостями. У хімії нас чекають зустрічі з матеріалами, які ніколи раніше не існували, а штучний інтелект знайде широке застосування в ім'я прогресу.

Напевно, приголомшуючими будуть відкриття на стику наук. Вочевидь, стануть буденними квантові обчислення, спроможні швидко працювати з колосальними обсягами даних, але прогнозувати їхнє використання мені не під силу, бо залишається невідомим, як їх зберігати і направляти без спотворень.

Нарешті, ми уявляємо майбутню структуру суспільства з великими особистою свободою, демократією, толерантністю, верховенством права і гарантіями безпеки як персональної, так і колективної.

Тут ключовим має стати пошук і розвиток найрізноманітніших талантів, коли весь світ має спільними зусиллями підтримувати освіту, повсюдно створюючи середовище, що забезпечує академічну свободу і всіляко заохочує свободу думок.

Можливо, такі міркування дехто розцінить як пустопорожню балаканину. Але вони спричинені тим, що навколишній світ дуже стрімко мчить вперед, а ми – вибачте за мою щирість – затримуємось з розвитком і перебуваємо ще у далекому минулому.

Таке враження, що треба щось змінювати, причому швидко, тому що маємо не тільки реагувати на зміни, а й хоч інколи їх випереджати. На жаль, усвідомлення подібного стану речей приходить з великим запізненням.

Тому я й звертаюся до читачів, інтелектуальні можливості яких набагато більші, а розуміння проблем, безумовно, глибші. Як на мене, починати щось робити серйозне треба саме тепер, коли присутня навіть деяка символіка – для Академії почалося нове століття, а країна ментально, сподіваюсь, відроджуватиметься після жорстоких ударів долі, які нас роблять сильнішими. Жодного з нас не може не хвилювати майбутнє України, про яку ми маємо думати в першу чергу.

Із початком війни ми разом з Академією переживаємо скрутні часи. При цьому у такій несприятливій для творчої роботи ситуації Академії належить більша частина робіт високого рівня, які виконуються в Україні. Але щороку, зважаючи на світові досягнення, відчуваєш, що цього критично мало. Ми практично не відчуваємо, що держава дбає про нас, оскільки її підтримка не витримує жодної критики.

Ну, не можна десятиліттями кидати нам кістки, а питати, як з ситих і гарно живущих. Це аморально!

Сьогоднішнє фінансування, за яке ми маємо бути ще й вдячні, не може забезпечити оновлення Академії, а тим більше прогресу в її теперішньому складі. Отже, не виключено, що треба буде думати і про її скорочення.

Водночас необхідно стукати в усі двері, щоб домогтися не тільки розширення грантової підтримки із збереженням базової, а й суттєвого збільшення самих грантів. Проте як попередня експертиза, так і заключна мають бути незалежними і професійно досконалими. Такий підхід має бути застосовним і для випадку прикладних досліджень, які з неминучістю мають в Академії вийти на пріоритетні позиції.

Важко знайти підстав для оптимізму. І все таки ми надіємось, що вистоїмо, збережемо Академію і доведемо нашим урядовцям, депутатам різного рівня, а також пересічним громадянам, що без дбайливого захисту нашої праці щасливого майбутнього для України немає. За втратою науки неминуче йде вмирання освіти, якісної медицини, оборонної могутності.

Треба всіляко намагатися донести до свідомості всіх громадян, що наука вимагає свободи, довіри і підтримки не лише тому, що несе світло добра, знань, доброчесності та порядності, а й через її прикладні можливості, які зрештою і змінюють світ.

Слава Україні! ■

ПРИКЛАДИ 3D-ДРУКУ В ЛИВАРНИЦТВІ І БУДІВНИЦТВІ

Володимир Дорошенко
ст. наук. співробітник,
Фізико-технологічний
інститут металів і сплавів
НАН України,
м. Київ

Вступ

Нині важливою та актуальною потребою є підвищення продуктивності будівництва як житлових будинків, так і службових споруд. Саме тому напрямком на створення модульних литих легких конструкцій для побудови житлових чи промислових будівель є важливим і актуальним. Намагання поєднати в одному матеріалі різні властивості є одним з рушійних напрямів сучасної будівельної науки. Зокрема, ця наука зробила холодний, важкий, але міцний бетон легким і «теплим», ввівши в структуру полімер, спінений у вигляді кульок-гранул. Новий матеріал отримав назву «полістиролбетон» (ПСБ).

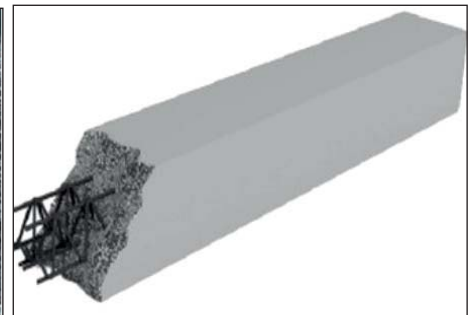
У Фізико-технологічному інституті металів та сплавів (ФТІМС) НАН України НАН України під науковим керівництвом проф. *Шинського О.Й.* проводилися багаторічні дослідження і відпрацьовувалися виготовлення ливарних разових моделей з пінополістиролу (ППС) методами спінювання ППС в оснастці для лиття металу за моделями, що газифікуються (ЛГМ). Моделі з ППС часто армуються. Наразі виконується дослідження з оптимізації 3D-друку ливарних моделей та форм. Перспективним є будівельний матеріал ПСБ (рис. 1) [1]. Недавно був запатентований спосіб адитивного формування з нього стін 3D-друком одночасно зі спінюванням ППС [2, 3]. Задача цієї статті полягає в аналізі досвіду будівництва з блоків ПСБ та розробці технічного рішення з удосконалення недавно запатентованого способу [2].

Результати огляду і дослідження

Основні переваги ПСБ: високі енергозберігаючі характеристики, відсутня потреби в додатковому утепленні та в гідроізоляції матеріалу. Міцність на стискання у ПСБ невисока (максимум М35), тому будувати з нього будівлі висотою більше двох поверхів не слід. Низька паропроникність ПСБ має свої плюси та мінуси [4]. Блоки з нього практично не вбирають воду, тому мають стійкість при переході температури через 0°. Саме тому морозостійкість у ПСБ дуже висока.

а

б

Рис. 1. Приклади використання ПСБ у вигляді блоку (а) [3] та армованої перемички (б)

Продовження циклу статей
В. Дорошенка
про застосування технології
3D-друку
у різних напрямках
науки і техніки

А ось «дихати» стіна з пінополістиролу не буде, бо водній парі пройти крізь нього дуже важко.

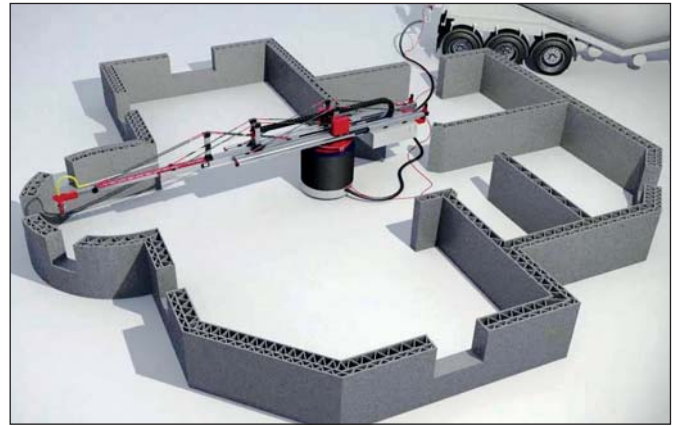
Незважаючи на досить високу міцність (для малоповерхового будівництва), блоки з ПСБ досить крихкі. Для запобігання тріщинам у стінах та руйнуванню під панелями перекриття їм потрібен монолітний армований пояс із бетону, виготовлення якого призводить до зайвих витрат матеріалів та часу. Нерідко при використанні ПСБ виникають проблеми при оштукатурюванні (погане зчеплення з розчином).

Ще один негативний момент – нездатність стін з ПСБ тримати кріплення для полиць та шафок, тому оптимальна сфера застосування блоків з ПСБ – не капітальні житлові будинки, а господарсько-побутові та технічні споруди [4]. Деякі виробники роблять із ПСБ густиною 500-600 кг/м³ армовані (металевою арматурою) віконні та дверні перемички різної довжини (від 1,3 до 4,4 м). Вони виконують відразу дві функції: несучих та теплоізолюючих конструкцій. Самонесуча перемичка виготовляється з армуючим зварним каркасом. При застосуванні в конструкціях будівель збірних стінових блоків з ПСБ, перемичок і плит рекомендується в горизонтальних швах кладок встановлювати штукатурні сітки [1].

Для підвищення продуктивності праці в будівництві створено спосіб виготовлення стін із блоків з ПСБ за допомогою 3D-принтера [2, 3]. Цей спосіб включає попереднє підігрівання в'язучого матеріалу в екструдері. Подача цього матеріалу із сопла екструдера для формування конструкційної й теплоізолюючої частини стіни відрізняється тим, що в'язучим матеріалом є ПСБ з неспіненим полістиролом, який через сопло подають на поверхню раніше покладеного шару на всю його ширину, після чого нагрівають електричним струмом, що пронизує його, потім подають на бічні шпатель-електроди до температури спінювання полістиролу і формують у новий шар за допомогою верхнього притискного шпателя і шпатель-електродів. Цим досягається пошарове виготовлення стін будівель з необхідними теплоізоляційними та конструкційними властивостями.

Стіни виконуються одночасно на всю їхню товщину за один прохід друкуючої голівки-екструдера, що видавлює в'язучий матеріал з одного сопла за допомогою однієї системи подачі в'язучого матеріалу, на відміну від раніше відомих способів друку бетонних стін, зокрема (за критикою в способі [2]) складною роботизованою системою автоматизованого будівництва за допомогою 3D-принтера з подачею в'язучого матеріалу з екструдера, який видавлює в'язучий матеріал через три сопла для формування стіни в два етапи. При цьому спочатку з бокових сопел формують одним в'язким матеріалом зовнішню та внутрішню версти стіни. Потім, дочекавшись втрати його плинності, слід заповнити іншим в'язким матеріалом порожнину, що сформувалася між зовнішньою та внутрішньою верстами стіни. В останньому випадку потрібні дві системи різних в'язучих, а також швидке тверднення бічних шарів, щоб утримували бічний тиск середнього шару. Приклад описаної роботизованої системи 3D-друку показано на рис. 2 [5].

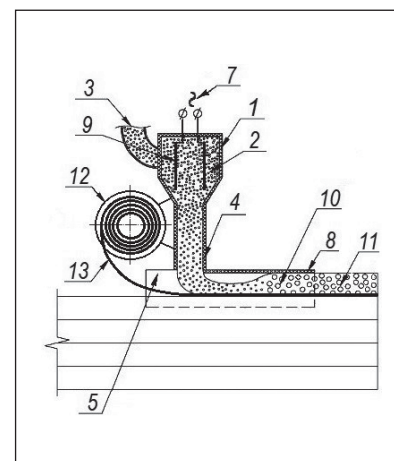
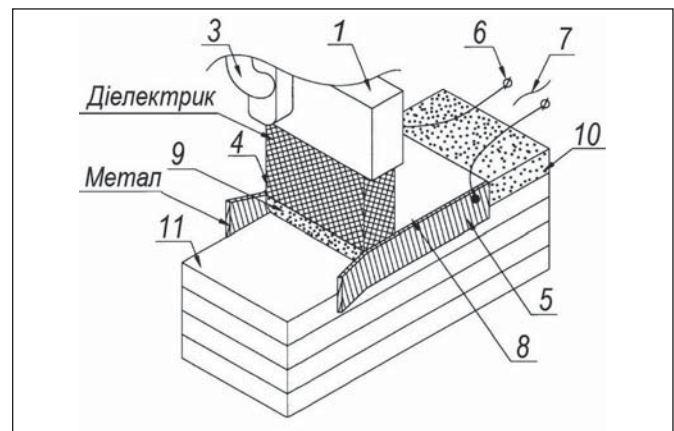
У способі [2] рівномірно розподілені в об'ємі в'язучого матеріалу гранули полістиролу знижують тепловтрати від конструкції в навколишнє середовище, збільшуючи тривалість дії високих температур та забезпечуючи тим самим інтенсивне наростання міцності бетону. Змінюючи в рецепті вміст в'язкого тверднучого матеріалу та полістиролу,

Рис. 2. Приклад будівництва з застосуванням 3D-принтера [5]

можна залежно від потреби збільшувати або зменшувати теплоізоляційні або конструкційні властивості стіни.

Друкувальна голівка 3D-принтера для друку теплоізолюючих стін із ПСБ на рис. 3 [2] має екструдер 1, обладнаний системою попереднього підігріву 2 в'язучого матеріалу 9 з неспіненими гранулами полістиролу, підключеною до електричної мережі 7, системою подачі 3 в'язучого матеріалу 9 і випускним соплом 4, через яке в'язучий матеріал - ПСБ 9 видавлюється на поверхню раніше відформованого шару ПСБ 11, що втратив рухливість. Ширина випускного сопла 4 дорівнює ширині стіни, що зводиться. До випускного сопла 4 жорстко закріплені бічні шпатель-електроди 5 з технологічними відгинами. Шпатель-електроди 5 за допомогою кабелів 6 підключаються до електричної мережі 7. Між шпателями-електродами 5 у верхній частині закріплений притискний шпатель 8, разом вони формують новий шар в'язучого матеріалу 10 зі спіненими гранулами

Рис. 3. Схема способу виготовлення стін із ПСБ за допомогою 3D-принтера, вигляд частин пристрою в аксонометрії і розрізі

Рис. 4. Приклади металевих кріплень з литою різьбою, їх моделей з ППС (білого кольору) та модельних кластерів (кушів) для формування їх у ливарному контейнері

полістиролу. Випускне сопло 4 і шпатель притискний 8 виконуються з електроізоляційного матеріалу.

Наше технічне рішення з удосконалення цього способу полягало в запровадженні армування кожного чи окремих шарів, які нарощуються при друкуванні стіни, шляхом установки котушки 12 поряд з друкувальною головкою і подачі з неї неметалевої сітки 13 (базальт, скловолокно, полімер). Таке армування збільшує жорсткість конструкції і бажане для зони кріплення до стіни навісних полиць, стендів тощо. Сітка сприяє паропроникності вдовж своїх прутів. Також з такої котушки за потреби можна прокласти в стіні кабелі, гофровані рукави чи трубки для електропроводки чи комунікацій або дріт в ізоляції, виводячи їх за межі стіни в кутках приміщення, щоб уникнути додаткового вирізання каналів у стіні з наступними штукатурними роботами. Для покращення плинності суміші і змочуваності сітчастої арматури рекомендується добавка в ПСБ поверхнево-активної речовини, наприклад, смоли омиленої деревної (СДО) за ТУ 13-0281078-02-93 в кількості 0,1-0,3% від маси цементу.

Для виготовлення в стінах блоків з ПСБ, армованих металом монолітного поясу з бетону під панелі перекриття, а також перегородок, блоків, плит чи панелей для перекриття застосовують опалубку, металеві деталі кріплень якої виготовляються методом ЛГМ з невисокою собівартістю. При цьому сталеві гайки для горизонтальних стяжок (виготовлені способом прокатки) опалубки, а також вузлові

деталі будівельних рамних лісів серійно виливають, як правило, з литою різьбою від М16 і більшого розміру, що не потребує їхньої механічної обробки. Приклади такого литого металевих кріплення, виконаного в ливарних цехах ФТІМС НАН України, показано на рис. 4.

Висновки

Виконано короткий аналіз застосування пілістиролбетону (ПСБ) в будівництві та способи підвищення автоматизації будівництва з ПСБ за допомогою 3D-друку. Недавно запатентований спосіб друкування стін зі спіненням полістиролу безпосередньо в плинному шарі ПСБ, яким нарощують накладанням на затверділі шари, удосконалено технічним рішенням його армування. Збільшується таким чином міцність будівельних конструкцій, а також створюється можливість прокладання в стінах кабелів, гофрованих рукавів чи трубок для електропроводки чи комунікацій. Для виготовлення в стінах з вмістом ПСБ армованих металом монолітного поясу з бетону під панелі перекриття, перегородок, блоків, плит чи панелей для перекриття застосовують опалубку, металеві деталі кріплень якої налагоджено виготовляти методом лиття. При цьому сталеві гайки для стяжок опалубки, а також вузлові деталі будівельних рамних лісів виливають серійно, як правило, з литою різьбою від М16 і більшого розміру, що не потребує їхньої механічної обробки, як показано на прикладах литого металевих кріплення. ■

Література

1. Полистиролбетон. Технические условия: ГОСТ 33929-2016. М.: ФГУП Стаидартинформ, 2016. – 20 с. – (Межгосударственный стандарт).
2. Патент 2739244 РФ, МПК: Е04В2/02, В33У30/00, В33У10/00, В29С64/106. Устройство и способ для изготовления теплоизолирующих стен из полистиролбетона при помощи 3D-принтера. Оpubл. 22.12.2020, Бюл. № 36.
3. Молодин В.В. (Сибстрин): "Идея печати полистиролбетоном появилась три года назад, а шел к ней 30 лет.". URL: <https://additiv-tech.ru/publications/vladimir-viktorovich-molodin-sibstrin-ideya-resheniya-polystirolbetonom-poyavilas-tri>
4. Полистиролбетонные блоки: характеристики, плюсы и минусы, размеры и цены. URL: <https://greensector.ru/stroymaterialy/polystirolbetonnye-bloki-kharakteristiki-plyusy-i-minusy-razmery-i-ceny.html>
5. Чечуга А.О. Преимущества и перспективы развития АМ-технологий в строительстве // Известия ТулГУ. Технические науки. 2021. Вып. 11. – С. 311-314.

НЕОГОТИЧНИЙ ЗАМОК НА ЧЕРКАЩИНІ

Костянтин Буркут
канд. філ. наук,
учений секретар
Відділення літератури, мови
та мистецтвознавства
НАН України,
м. Київ

Село Леськове розташоване неподалік Монастирища – містечка, яке донедавна було районним центром Черкаської області. Відстань між цими населеними пунктами можна подолати навіть пішки (кілометрів 5–7, не більше). Мандрівники охоче йшли на це задля оглядин незвичайної для центральної України будівлі – колишнього палацу панів *Даховських*. Подивитися на нього можна було тільки з дозволу начальника КПП військової частини (саме на її території перебуває пам'ятка), але й це не спиняло подорожніх. Так було до початку повномасштабної збройної агресії РФ... Думаю, зараз потрапити туди пересічному громадянину просто неможливо, та й навряд чи хто відважиться мандрувати під час війни. Проте інтерес до цієї симпатичної, але, на жаль, досить-таки занехаяної будови залишається. Трохи розповім про історію села і самої пам'ятки.

Леськове переходило від одних польських поміщиків до інших, поки приблизно в кінці XVIII – на початку XIX століття не стало власністю Даховських. Їхній рід володів тутешніми землями понад 100 років. Усі власники садиби зробили свій внесок у її облаштування. Найкрасивішу і найпривабливішу будівлю садиби, яку часто називають замком, почали будувати брати *Кароль* і *Казімеж Даховські* у 1850-х роках. На жаль, поки що історії не відоме ім'я автора (чи авторів) архітектурного проекту цієї споруди, яка й справді нагадує середньовічні англійські замки.

Син Казимира *Тадеуш* став наступним володарем маєтку. Він, будучи архітектором за освітою, за допомогою іншого зодчого – *Цехановського* – розширив головну будівлю садиби, врахувавши нові, як на той час, мистецькі течії.

Цікаво, що вона зводилася з цегли, яка вироблялася у маєтку Даховських. Зразки такої цегли нині зберігаються в дворах місцевих мешканців, які брали її на сувеніри. Декілька старих цеглин із ініціалами TD (*Tadeusz Dachowski*) лежить і біля воріт КПП, вартіві залюбки їх демонстрували, показуючи і кінний портрет самого колишнього власника садиби на інформаційному стенді. Пристрастю Тадеуша Даховського були коні. У Леськовому їх вирощували, скакуни тутешнього кінного заводу були широко відомі в Російській імперії. Сам Тадеуш Даховський був вправним жокеєм і неодноразово повертався зі змагань із призами. Кажуть, що під час Лютневої революції він також був за кордоном на одному з таких змагань. Відсутністю господаря скористалися селяни, неабияк спустошивши маєток. Втім, знову-таки за переказами, Тадеуш Даховський пробачив їм цей негожий вчинок, попросивши повернути майно за винагороду. Повернули!

Проте бурхливі політичні події набирали обертів. Тадеуш Даховський змушений був залишити село, причому йому вдалося врятувати бодай частину майна.

За часів СРСР замок спочатку використовували як будинок культури. Згодом на території садиби влаштували піонерський табір. Під час Другої світової війни у головний будинок влучила бомба, яка, на щастя, не розірвалася. По війні колишній поміщицький маєток пристосували під санаторій для військовослужбовців. Оповідають, що у тутешньому стоматологічному кабінеті непогано лікували зуби. Взагалі мої співрозмовники із певною ностальгією згадували «санаторний» період свого села.

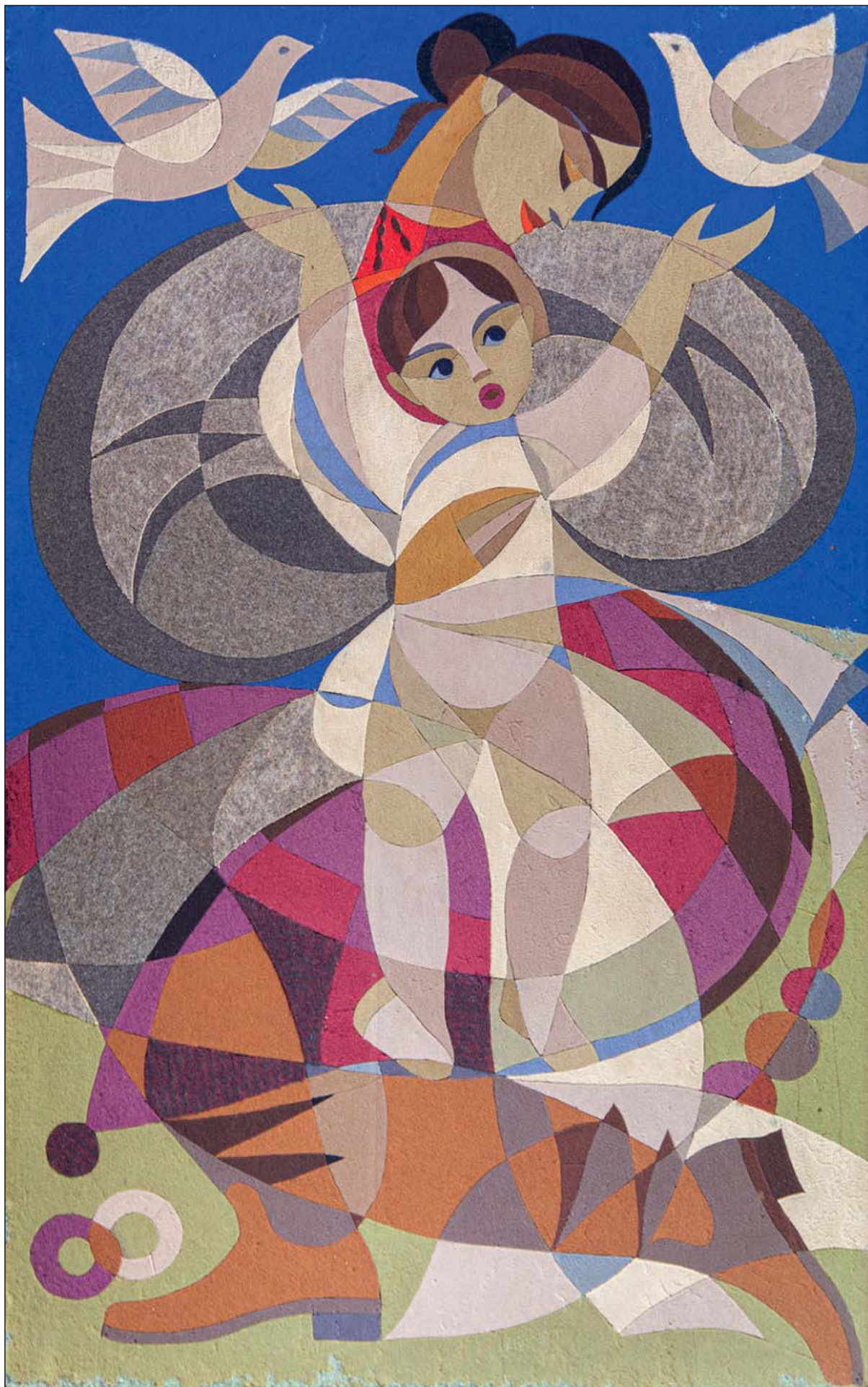
До війни, нібито, збиралися передавати замок для облаштування в ньому музею історії українського війська. Хочеться, щоб ці задуми попри все здійснилися: по-перше, такий заклад дуже потрібний, по-друге, це врятує пам'ятку від руйнації.

Усім, хто зацікавився історією маєтку, раджу прочитати статтю про нього краєзнавиці *Ірини Пустиннікової* на її відомому сайті «Замки і храми України», а також низку публікацій чудового фотографа і знавця Черкащини *Сергія Криницьі*. У них же знайдете і якісні світлини леськівської садиби. Насамкінець прошу вибачення в читачів за не дуже яскраву, меланхолійну фотографію. Проте сумна листопадова погода є, як на мене, оптимальним тлом для нині похмурого леськівського замку. ■

Картина Любові Панченко, української художниці, яка померла 30 квітня 2022 р. у віці 85 років після місячного голоду в місті Буча

«Справдешні чудовиська Марії Примаченко»

**Персональна виставка
картин Марії Примаченко
в Національному музеї Тараса Шевченка
(до 25-річчя з дня смерті)**

Олеся Пономаренко
ст. наук. співроб.
Національного музею
Тараса Шевченка,
м. Київ

Від 4 до 27 лютого 2022 року в Національному музеї Тараса Шевченка (НМТШ) повинна була експонуватися виставка «Справдешні чудовиська Марії Примаченко». Однак ці творчі плани музею раптово перервала війна – повномасштабне вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 р. Останнім днем, коли всі бажаючі могли відвідати виставку і вдосталь помилуватися оригіналами української народної художниці, стало 23 лютого.

Марія Оксентіївна Примаченко народилася у селі Болотня Іванківського району на Київщині у січні 1909 р. Дослідники її творчості називають різні дати народження, але найприйнятнішою вважається 12 січня (30 грудня 1908 р. за ст. стилем) 1909 р. За родинними переказами, майбутня художниця народилася якраз на Багату кутю. Згідно з українськими народними спостереженнями, Бог щедро наділяє талантами людей, народжених у великі свята, але й випробувань на їхню долю не шкодує. Нещодавно російські окупанти бомбардували краєзнавчий музей в м. Іванкові й ледь не спалили всі картини Марії Примаченко, які там зберігалися: 20 творів народної художниці вдалося врятувати селянам, котрі порозбирали шедеври землячки по своїх хатах.

Українське Полісся – її батьківщина, описана ще *Нестором-літописцем* земля древлян, – межує з Білоруссю. Багатий на символічні персоніфікації фольклор лісисті місцевості, українські орнаменти писанок і вишиванок, стародавні фігури теслярського ремесла позначилися на фантастичних образах звірів художниці. Ці звірі, зображені зазвичай на яскравому тлі, розцяцьковані крапками, рисками, дужками кружальцями, візерунком «в яблука», навіть рибками або початками кукурудзи. Орнамент пожвавлює композицію, робить її ритмічно організованою, створює враження, ніби звірі ворухнуться й дихають. Орнаментування писанок має не декоративне, а магічне, аграрне або родинне значення. Яйце, писанка – символи народження світу, початку всіх речей. Так, сітківка на писанках означала зорану ріллю, цятки в ромбовидному орнаменті – засіяну ниву, запліднення, скісні риси – дощ, неперервна хвилюподібна лінія чи «безконечник» – безперервність буття, вічний рух у всесвіті.

Малюнки Марії Примаченко часто відносять до наївного, а часом – до примітивного мистецтва. «Naïve» із французької перекладається як «простодушний». Для наївного живопису характерна площинність зображення, декоративність, яскравість локальних кольорів, порушення пропорцій та лінійної перспективи. На відміну від примітивістів, художники-наївісти можуть здобувати фахову освіту і мати учнів, але при цьому продовжують виражати своє «дитинне» ставлення до світу, дивитися на все незамуленим народним поглядом. (Марія Примаченко від 1960-х вчила малюванню дітей односельців, серед її учнів був і рідний син, **Федір Васильович**, талановитий художник-самоук, заслужений художник України, 15 картин якого зберігаються в НМТШ). **Михайло Стельмах** залучав Марію Примаченко до ілюстрування фольклору для малечі та власних поетичних збірок для дітей. У співпраці з художницею письменник видав п'ять книжок. Збірку українських народних дитячих пісень «Ой коники-сиваші» (1968), поетичні збірки М. Стельмаха «Журавель» (1970), «Чорногуз приймає душ» (1971), «Що посієш, то й пожнеш» (1971), книжку «Товче баба мак», тексти до якої, подібні до фольклорних, Марія Примаченко писала сама, – усі ці книги надрукували у видавництві «Веселка». Як стверджує дослідниця **О. Левченко**, їх перекладено трьома мовами: англійською, французькою, німецькою.

Рис. 1. Стародавній їжак

Твори Марії Примаченко включені до «Всесвітньої енциклопедії наївного мистецтва», виданої у Белграді (столиці Сербії) 1984 року; експонувалися у 2007 р. в Хорватії на виставці наївного мистецтва різних народів світу. **В. Црнович** у передмові до каталогу виставки наївного мистецтва в Загребі 2007 року [22] відзначив сучасність циклу «Бестиарій» української художниці, її бурхливу фантазію, поєднання образів існуючих або вигаданих тварин із флористичними елементами.

Зарубіжні дослідники зазначають більшу традиційність квіткових композицій Марії Примаченко, близькість до ужиткового народного мистецтва, порівняно з її неповторними, ніде, ні в кого не баченими звірами. Як любила казати сама художниця, *«такі звіри жили до нашої ери»*. Особливості вимови художницею слова звір пояснюються поліським діалектом української мови. Для поліського, або північного, діалекту – одного з трьох базових в українській мові – характерні дифтонги голосних, особливо у сполученні з «і», який розвинувся з давнього «ятя»: «куїнь», «куєнь», «куонь» – кінь; «звієр» – звір...

На тлі кольору бордо із розквітлим тюльпанчиком зображений «Стародавній їжак» (1987) блакитного кольору. Придивляємось – аж голки-колючки ростуть у нього тільки довкола голови! Біле обличчя розписане чорними смугами, як маска аборигена, на чолі – чорний чуб чоловічої стрижки, рот із вишкіреними зубами посмішки обрамлюють чорні вуса й борода, яку звір намагається погладжувати білими пальцями трипалих лап. Синій костюм цього їжака розшитий візерунком із рожевих яблук, а замість задніх лап із холош його блакитного комбінезону стирчать чорні черевички; замість круглястої спинки – круглий живіт, що тягне донизу.

Інший чоловічий персонаж на блакитному тлі в зеленому комбінезоні в синю крапочку – «Звір: надворі 32 градуси спеки, а він одягнув шубу і ваянки – і сам із себе сміється» (1987). Він зеленочубий, у синіх окулярах. Його образ викликає асоціацію з веснянками, в яких співалося про зелений розмай і перехід весни в літо: «А в нашого шума зелена шуба»; «Нумо, нумо, мати, шума розплітати».

Дивовижною пластикою і вишуканістю композиції вирізняється молодий хижак на картині «Крокодил мавпи ловить» (1963) – крапчастий, зелений, синьоокий, зображений на яскравому червоному тлі, підсвіченому жовтими жолудиками, наче свічечками. Він зачаївся під

Рис. 2. Крокодил мавпи ловить

тоненьким зеленим дубочком, роззявивши пащу і чигаючи на мавп. Мавпочки, більше схожі на мишей, деруться вгору по стовбуру, аби врятуватися від крокодила, і своєю вагою пригинають дубок до землі. **Ігор Диченко** – автор статті «Бестиарій під українським сонцем» 2009 р. [7] (йому оригінальний малюнок художниці 1950–1960-х рр. із подібним сюжетом подарував **В. Касіян**) – зауважив, що мавпи тут своєю поведінкою нагадують людське суспільство: кожна думає, чи варто подати рятівного хвоста єдинокровній товаришці, чи краще перетворитися на споглядачку її загибелі, аби самій не вскочити у халепу.

Чи не єдина збережена до сьогодні керамічна робота Марії Примаченко – «Крокодил» (1936) – за спостереженням **Н. Велигоцької** [1, с.166] нагадує крапково-рисковий малюнок австралійських аборигенів, на одному з яких, привезеному в Україну **Лесею Довженком** 1996 року, зображений разуче схожий хижак. Дуб в українському фольклорі – ще й фалічний символ. У одному з примаченківських сюжетів, наче у народній драматичній веснянці-грі «А ми просо сіяли» про нареченого і наречену з двох ворогуючих родів, поєднуються у шлюбі несумісні в природі звірі – крокодил та мавпа: «А я гусей пасу. Чую – «чигирк», – це крокодил під сорочку. Дивлюсь – верба схилилась, на вербі крокодил. А біля крокодила – мартишка, жінка його. Він – у нірку, а вона – на вербі. Отак, коли за звіра заміж підеш – у нього – своє, а в тебе – своє». Яке тонке психологічне відчуття меж людської особистості, що стикаються у шлюбі! **Ніна Шпаковська** у статті 1972 року [20] відзначила широкий тематичний діапазон Марії Примаченко, якого до неї не знало ні декоративно-ужиткове мистецтво, ні народна картина ХХ ст.

Ані мавп, ані крокодилів Марії Оксентіївни не доводилося бачити аж до 1970 року, коли видатний режисер **С. Параджанов** спорядив за нею в Болотню машину та й повіз художницю в Київський цирк, після чого в її доробку з'явився малюнок «Звірячий цирк» (1977). «Слоник-мальчук» (1991), намальований на тлі космічно-синього неба, схожий на реальне слоненя, але має не хобот, а закручені вгору мордочку та хвіст, подібний до пера павича.

Мавпа – це новий персонаж, новий соціальний тип-маска у мистецтві Марії Примаченко. Цей образ приходить у малюнки художниці крізь інтуїтивний індивідуальний досвід нагромадження епох. До чорнобильської катастрофи «Мільярд літ прогуло, а таких мавп не було» (1986) – сумчаста мавпа із зеленими вухами, фіолетовими вусами і борідкою, як у фараонів, тримає подібне дитинча.

Рис. 3. Поліська красуня усім людям подобається

На виставці в лютому 2022 р. в НМТШ експонувалася картина з нашої музейної колекції «**Поліська красуня усім людям подобається**» (1985). На ній зображена чотирилапа чотирипала істота кольору бордо, схожа на корову, з п'ятьма ділками, з колючою шерстю на завершеному жалом хвості. Дівоче ніжне рожеве обличчя, червоні уста, глибокі вдумливі карі очі відтворюють автопортретні риси художниці. Над рівно розчесаним волоссям чуба брунатного кольору на людському чолі – бордові коров'ячі вушка. Чітко простежується на цій картині улюблена примаченківська трибарвність зеленого, коричневого (брунатного) та червоно-черленого кольорів. Довкола голови – жовта кибалка (український народний дівочий головний убір) з візерунками з рожево-червоних дзвіночків. Схожі візерунки є на тілі тварини. Це – українська тварина. Художниця ніби передчуває спільну долю з нею. Мутації відображені тут за рік до Чорнобильської трагедії.

Рис. 4. Левиця-красавиця усім левам нравиться

Примаченківська «**Левиця-красавиця усім левам нравиться**» (1991) має ознаки міксантропізму: гарне рожеве дівоче личко, оторочене яскравою гривовою, та рептилоїдні могутні лапи на тригребному тілі. На єгипетські божества вона не схожа. Схожа на сучасну нафарбовану дівчину.

Не лише звірі, а й духи в людській подобі зображені на картинах «Справдешні чудовиська Марії Примаченко» в НМТШ: «**Чуліндра радіє, що уродила хороша морква, красна-прекрасна**» (1990). На блакитному світанковому чи сутінковому тлі пролітає дівчина, схожа на полісянку чи волинянку, в жовтій орнаментованій сукні, чорнява, з

волоссям, зачесаним на проділ посередині, в зеленій променистій короні. В руках вона тримає товсту помаранчеву морквину. Обличчя її моторошно розрожевілося від радощів, з посмішки червоних уст стирчить верхній ряд зубів, а ноги з-під довгої сукні виглядають такі, як у Марії Оксентіївни на фотографіях.

Рис. 5. Чуліндра радіє, що уродила хороша морква, красна-прекрасна

На світлому жовтому полі серед синіх волошок пасеться зеленорогий бичок, орнаментований «в яблука» ясного блакитного кольору так, що його тіло нагадує зоряне небо; роги за формою схожі на місяць-молодик, око – наче сонце або велика зірка: «**Бичок у квітах курить люльку та й думає думку, щоб у вівсі попастися і не попастися**» (1982 р.).

Цей бичок, схильний до ласолюбства, райського розкошування, зображений на волохатих напівтваринних, напівпташиних чотирипалих лапах. Як спостерегли дослідники, світлими, яскравими кольорами Марія Примаченко малювала добрих звірів, а темними, приглушеними – злих; монстрів, чудовиськ зображувала на темному, найчастіше фіолетовому або випаленому чорно-бурому тлі, позбавленому будь-якої рослинності. Волохаті лапки вважають ознакою злих примаченківських тварин. Однак це не завжди справджується.

Рис. 6. Ушатка гуляє з папугами на прогулянці

На блакитному світанковому тлі зображена небачена тварина, яка формою бордового тулуба, розцяцькованого трипелюстковими жовтими квітами з червоними осердями, віддалено нагадує корову. Це – «**Ушатка гуляє з папугами на прогулянці**» (1990). Вушка у неї великі й круглясті, нагадують мавп'ячі. Але кінцівки цієї істоти – не коров'ячі копита, а чи то манірні пальці модниці з нафарбованими

червоним лаком нігтями, чи то чотирипалі жовті пташині лапки. Модниця мавпує свою поведінку та одяг із когось авторитетного, думаючи, що показує свою красу. Папути повторюють за людиною слова, показуючи свою дотепність. Папугою називають людину, яка бездумно повторює те саме. На спині Ушатки під час її безтурботної прогулянки поміж зеленолистих рослин із червоними ягідками сидять двоє папуг.

На сонячному жовтому тлі, вкритому кущами з розквітлим червоними тюльпанами, зображена химерна синьо-сіра двогорба тварина із модною жіночою зачіскою. На її волоссі сяє восьмипроменева зірка. Авторська назва-примовка виявляє гостинність і довірливість українців: «Довгохвоста видра на Вкраїну забігла. На Вкраїні добре жить: один робить – сім лежить. Жарт» (1986). Дослідники (Ю. Легенький [11], О. Левченко [10], Р. Михайлова [17]) помітили, що примаченківські тварини нагадують ряжених Василя і Маланку з українських свят різдвяно-новорічного циклу, осяяних восьмикутною вертепною зіркою. Це, власне, не тварини, а люди, які грають роль звірів.

Рис. 7. Лекаха чухається. А вже весна, а в неї до діла охоти нема – а ротяка здорова

Звірі Марії Примаченко гарні або ні передусім з морально-етичного, а не з естетичного погляду. Художниця засуджувала лінощі. На темному фіолетовому тлі з кущоподібними червоно-зеленими рослинами стоїть на чотирьох жовтих курячих лапках червона тварина з роззявленою зубатою пащею, вкрита візерунком із квітів: «Лекаха чухається. А вже весна, а в неї до діла охоти нема – а ротяка здорова» (1990). Цю ледарку жалить за язик комар; як відзначила Н. Велігоцька [1], – це на картинах художниці сталий мотив покараного зла. На репліку, що на своїх картинах вона малює рай, Марія Оксентіївна відповідала, розповідаючи свій сон:

- Адже я там була!
- І що Ви там побачили?
- Простору світлу кімнату, столи із ватманом та фарбою.
- І що Ви там робили?
- А те, що й тут: працювала, малювала. Аж бачу, йде їхній бригадир з крилами. Я до нього: «Свята неділя, спочити треба». А він мені:
- Малюй! У нас тут без вихідних!
- Як – нема? Ну, то я тоді ще на землі помалюю!
- І після того пожила ще два роки.

Художниця відійшла у вічність 18 серпня 1997 р. напередодні свята Преображення Господнього. А 7 серпня

2008 року передчасно пішов з життя її син Федір. Дізнавшись про візит В. Ющенка, тоді Президента України, та В. Кличка, мародери вдерлися до хати покійної художниці, в якій жив Федір із дружиною Катрею. Господар саме лежав у лікарні з серцем. У ту ніч їхній син Іван ночував у хаті батьків, щоб матері не було страшно самій. О 5-й ранку Катерина вийшла на подвір'я – збиралася доїти корову. Її повалили на діл. Іван вибіг на гамір і, боронячи матір, вибив міліцейську рацію в одного зі зловмисників. Тоді з дому викрали й вивезли близько 100 картин, які зберігалися за ліжком на висоті 80 см від підлоги. Сімдесят, буцім, знайшли, але Катрі нічого не повернули. Ці події прискорили смерть Федора. Він зателефонував з лікарні додому дружині, просив, щоб добре годувала коня Орлика, щоб він на них не ображався. Адже не стало здоров'я доглядати коня: його доведеться продати. 2009 рік за указом Президента України і за рішенням ЮНЕСКО оголошений роком Марії Примаченко в Україні. Мисткині у 2009 р. виповнилося б 100 років.

Метою здійснення різдвяно-новорічних обрядів українців-язичників було збільшення світлового дня, утвердження сонцевороту на літо і весняного пробудження світу. Український історик С. Килимник зазначив, що за давніми українськими віруваннями у різдвяну ніч худоба отримувала здатність говорити людською мовою і могла розповісти Богові про свої кривди, якщо протягом року господар її погано доглядав.

На ясному блакитному тлі з рожевими тюльпанами між ніжно-зеленим листям зображений бордово-рожевий молодий лев. З його передніх лап, наче з укритих рослинним візерунком рукавів, виглядають не кігті, а маленькі людські зап'ястя, якими він лагідно тримає зелено-чорну рибку із червонястими очками, промовляючи до неї. У небі, невіддільному від простору землі й води, над левиком та рибкою пролітають двоє лелек.

Примаченківські тварини, навіть не поєднані між собою у природі, товаришують, ведуть любую розмову, як у казках чи як у раю. Багато авторських назв є примовками, часто римованими, які складала сама художниця за зразками фольклору – пісень, казок, приказок і прислів'їв: «Левик з рибкою говорить».

– Тобі свято і мені – навесні тобі, рибко, вода весняна, а мені – травичка молода».

Рис. 8. Левик з рибкою говорить...

Рис. 9. *Війна..., будь проклята вона!*

Лесь Танюк розповів у книзі «Бестіарій Крушельницького» про досвід, яким користувався *Лесь Курбас* у театральних постановках: вирощувати зерно характеру схожого на героя звіра, птаха, риби [28]. Це спрацьовувало колосально.

Сенс творчості Марії Примаченко – показати боротьбу світла з темрявою, яка панувала до створення світу, за становлення і утвердження буття на землі, за перемогу добра у космічних масштабах. Із незбагненого хаосу, з первісного мороку виринає, народжується впорядкований космос, світолад, світопорядок. На світанку настає новий світ. Первісні люди з великим хвилюванням чекали: чи настане знову світанок, чи прийде знову весна, новий рік, новий світ?

Примаченківські звірі, які уособлюють стихійні сили природи, є не добрими і не злими, а радше діють в межах світової користі або шкоди. Але справа не така проста, як із прозорими однозначними алегоріями байок, де певна тварина уособлює якусь одну висміяну ваду характеру. Створені уявою художниці образи звірів проєктуються на соціальну поведінку людей. Зовсім не добрим видається хижак із монголоїдним типом обличчя на картині «*Лев зламав дуба*» (1963 р.). Безглуздий злий вчинок. Свавільля. «*Дика тиранія*», – як писав у 1971 р. поет і народознавець *В. Данилейко* [5, с. 46]. Цар звірів мірявся силою із молодим королем лісу та й знищив його. Дуб у жолудях – це один із українських чоловічих символів прадерева, основа буття. Вчувається засторога людині, показано, до чого може призвести безмірна влада, якщо бездумно давати вихід негативним емоціям.

Якщо у добрих звірах Марії Примаченко вгадуються риси зовнішності бичків, коників, слоників, то зло – непізнання аморфна сила. На картині «*Страшна атомна війна*» (1986 р.), створений у рік чорнобильської трагедії, зображена бомбоподібна червона потвора на джгутикових ніжках, як у паразитуючих одноклітинних організмів; з її пащі із довгими та гострими зубами висолоплений розпечено-багряний язик, за який кусає зелений комар, а в розлогій назві звучить мораль, повчання тим, хто володіє атомною зброєю, пересторога проти безповоротного знищення всього живого, самої Землі: «...На цю картину подивися і удумайся, яка ця Атом страшна, і тяжола, і нерозумна... думаєш, вона красива?!... на війні можна цяцкаться і з родними розпрощаться». Художниця передчувала ілюзорність «мирного» застосування розщеплення атома людством задовго до аварії на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 р.

На картині «*Війна..., будь проклята вона!*» (1978 р.) на чорно-фіолетовому тлі безатмосферної порожнечі фосфорично світиться холодно-рожеве чудовисько. З його порослої кликамі пащі в'ються дві зелені змії замість язика; червоно-жовті довгі вуха і хвіст волохаті; рожеві волохаті лапи стоять на трипалих павукоподібних ступнях. Відлітає геть самотній лелека, посилюючи трагізм картини.

У творчості Марії Примаченко пара лелек символізує любов до рідної землі, подружню вірність. За давніми народними уявленнями українців, лелека – прашур, господар, згодом перетворився на символ домовитості, господарності, зразкового одноосібного чи односімейного господарства.

Тотемічні міфи належать до найдавніших у світі. Їх відгомін залишився у казках про тварин. У тотемічних міфах найчастіше фігурують дикі звірі. Люди вірили, що їхнім спільним прашуром є певна священна тварина. Тварини цього виду користувалися особливою повагою, їх не можна було вбивати і вживати у повсякденну їжу. Пізніше, коли виникли космогонічні міфи про створення світу, частини тіла тварини уявлялися елементами або частинами цілісної світобудови. У космогонічних міфах народів із розвиненими землеробськими культурами зустрічаються вже домашні тварини, приручені людиною. В українській космогонії виразний зв'язок символічних образів бика і корови із небесною сферою, в наших народних загадках вони виступають метафорами дня і ночі («Чорного корова / всіх людей поборол, / А білий віл / Всіх на ноги звів»).

Дослідник народної культури *О. Найден* у статті «Рясноцвіт Марії Примаченко» в 1970 р. [19] висловив спостереження: «*Казкових ведмедів, бичків – чепурних і завітчаних – починають у якийсь період тіснити фантастичні істоти символіко-алегоричного характеру. Немов тварини, що мільйони років тому блукали по землі, приходять у наш сучасний світ. Приходять із тупою ідеєю знищення, зі сліпою механічною силою, зі своєю космічною самотністю. Квіти, якщо вони трапляються у таких картинах, уже не соковиті і барвисті. Це немовби хлорозні, бліді тіні квітів. Усі примаченківські символи лиха, страшні звірі, злі птахи перебувають у світі, позбавленому розумного людського ока, логіки людських стосунків та розуміння. По той бік здобутків цивілізації, людяності й добра, у якомусь страшному вакуумі божеволіють ці тварини*».

Починаючи з 1970-х, а особливо у 1990–2000-і рр. все більше українських дослідників (*О. Найден* [18], *В. Данилейко* [5], *Н. Велигоцька* [1;2], *О. Левченко* [10], *Т. Гундорова* [4]) стверджують, що не випадає відносити до примітивного мистецтва творчість художників, за якими стоїть кількатисячолітня народна культура.

Та й не всі твори Марії Примаченко площинні. Картина «*Під сонцем на морі чайка годує своїх дітей*» з циклу «Людам на радість» (власне, так називалась виставка в Державному музеї Т.Г. Шевченка в Києві 23 вересня 2016 року), за який художниця стала лавреаткою Шевченківської премії 1966 р., вражає глибиною і драматизмом життєвого, композиційного та символічного простору. Мистецтвознавець *О. Найден* у статті «Рясноцвіт Марії Примаченко» [19] 1970 р. стверджував, що в цій картині художниця створила уявлення «про безмежний простір, з яким взаємодіють реальні й символічні речі».

Над синім морем, збуреним хвилями, золотобарвна чайка годує своїх діток у вогнепелюстковому гнізді-квітці. На морі квітнуть лілеї. Із синім морем поєднуються різні відтінки жовтого, багряно-червоного (сонця), пісочного та беж кольорів. Тут і буремність, і кипучість житейського моря, і доля розкішної української землі за відсутності крутих рельєфних кордонів: на неї чинять загарбницькі набіги хижі сусідні народи, тут і відгомін думи, в якій чайка символізує Україну: «Ой горе тій чайці, чаєчці-небози, / Що вивела чаєняток / При битій дорозі...». Але ж Чорне море далеко від Полісся! Підказку дають примаченківські яскраві кольори, що ніби «змагаються між собою у силі свого горіння»[19].

Рис. 10. Під сонцем на морі чайка годує своїх дітей

Чому чайка не біла, а яскраво-жовта? Мабуть, це той первісний вогонь українських колядок, що у подоби птаха злинув з вершечка прадерева на дно праморя і створив світ. Цей вогонь – або тепле, світле сонце, яке у поєднанні з водою дає життя на землі, або блискавка, язичницький бог-громовик, котрий визволяє з темниці або від чудовиська-дракона «красну панну» – сонце. Ще у «Повісті врем'яних літ» літописець Нестор величає українців «онуками дажбожими», тобто нащадками сонця. І спадкоємність ця передусім – духовна, морально-етична.

У 1936 р. Марію Оксентіївну запросили навчатися до Центральних експериментальних майстерень при Всеукраїнському державному музеї на території Києво-Печерської лаври, де її вчителями стали відомі художники **В. Кричевський** і **В. Касіян**.

Упорядник альбому «Добрий лев Марии Примаченко» **Г. Островський** [21] пише про те, як керівники майстерень оберігали художницю від чужих впливів, забороняли бувати в Київському зоопарку, «аби видовище справжніх левів та мавп не зіпсувало їй й не потягнуло до буквальної правдоподібності в зображенні звірів» [27, с. 151]. Майстерні були реорганізовані в Школу народних майстрів, яку закінчила Марія Примаченко. Навчалася там разом із відомими митцями, серед яких **Тетяна Пата** з Петриківки (уславленої декоративними розписами) та гончар з Вінниччини **Іван Гончар**.

Роботи Марії Примаченко на першій Українській республіканській виставці народного мистецтва в Києві у 1936 р. були відзначені дипломом I ступеня. За участь у

ній Марії Оксентіївні присудили звання Майстра народної творчості УРСР. Сама художниця у цей час перебувала в лікарні: їй робили кілька складних операцій, аби уможливити користування протезом. З лікарні вона вийшла, ступаючи на обидві ноги. На Київській виставці 1936 р. експонувалися малюнки примаченківського циклу «Звірі з Болотні» на білому тлі: «Чорний звір», «Синє звірятко», «Зелений слон». Твори української художниці показують на всесоюзних виставках народного мистецтва у Москві та Ленінграді. Невдовзі роботи Марії Примаченко успішно експонувалися на виставках у Пекіні (1936), Варшаві (1936), Парижі (1937), Софії, Монреалі, Празі.

Улюбленою фарбою Марії Примаченко була гуаш; іноді користувалася художниця аквареллю, пізніше використовувала нововинайдені акрилові та флюмінисцентні фарби, що приваблювали своєю яскравістю. Малювала на ватмані лівою рукою, часто – стоячи на веранді, коли вдома всі послули.

Звірі картин Марії Примаченко 1935 – 1941 років – наче фантастичні чудовиська, наділені багатьма рогами, пашами, гребенями, легко змінюють колір. Створені уявою художниці задовго до Чорнобильської трагедії, вони жахають своїми мутаціями. «Фантастичний звір» (1936), згідно з описом **Т. Гундорової** у статті «Фантазми Марії Примаченко» [4], схожий на домашнього пса, який має 6 рогів. Серед примаченківських звірів-мутантів, перелічених **Т. Гундоровою**, з'являється п'ятиголова сова (1930), у 1950–1960-х рр. – чотириголовий звір, бабка, у якій виділяється великий дзьоб, свиня-красуля синього кольору з п'ятьма сосками, звір, у якого 8 ніг, 12 зубів і кашкет з п'ятьма квітами (1976). Міфологічні метаморфози, відомі українцям із балад, межують на картинах Марії Примаченко з мутаціями: прорізаються очі у квітів і горщиків, зуби у листя вазонів, «навіть на хвостах звірів з'являється «всевидяче око»» [4]. «Фіолетовий звір» (1937) – це не лише миттєвий імпресіоністичний настрій, це несподівана мінливість світу, закономірностей суспільного життя. Як спостерегла **Т. Гундорова**, примаченківські звірі полюбують бути вершниками, як-от «Наїзниця» (1937), видра-наїзниця, жаба-вершниця, папуга-вершник, – відразу й не вгадаєш: дружба чи насильство пов'язують їх зі звіром, який везе їх на собі? Якщо придивитися, то ці іздові звірі не схожі на приручену тяглову худобу.

У 1937 р. картини Марії Примаченко експонувалися на першій Міжнародній виставці в Парижі. Серед них – «Птах», «Коричневий звір». За них художницю нагородили золотою медаллю. Щоправда, ця нагорода, як і медаль Івана Гончара, загубилася при пересиланні в Україну. Її роботами захоплювався **Пабло Пікассо**, котрий стверджував, що якби Марія Примаченко народилася у Франції, то вона була б відомішою за нього! З Парижа українська художниця везла славу і подарунки, придбані на зароблені власним мистецтвом гроші: перший на селі патефон, швейну машинку і металеве ліжко, прикрашене блискучими кульками. На картині «Лев на кроваті» стомлений хижак спочиває саме на такому ліжку. Тоді нашіла знайомим дівчатам з рідного села суконь – як у місті! Художниця відчувала крій і фасон. Шила «на око», без викрійок, просто прикладаючи тканину до фігури жінки.

У 1936 – 1941 рр. М. Примаченко створила свою відому звірину серію картин, поміж яких – «Звірячий суд (Трое звірів судять)» (1936) із якоюсь беззвучою (тобто глухою,

нечулою) мавпою в центрі – відлуння і пророцтво сталінських репресій 1933–1937 років, образ сумнозвісних «трійок», які засуджували інакомислячих на смерть.

Ще в Києві під час навчання в Лаврі Марія Оксентіївна познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком – лейтенантом **Василем Маринчуком**. За його порадою перед тим як лягати на важкі операції знищила деякі свої занадто пророчі твори, у яких могли вбачати політичні алегорії. У березні 1941 р. народила єдиного сина Федора. А в серпні 1941 р. в Іванків увійшли фашистські окупанти. Загинув на фронті Маріїн коханий Василь, так і не побачивши сина.

Художниця усе життя співчувала жінкам, які овдовіли під час Другої світової війни, і бажала молодим дівчатам щасливої долі; це виражають назви її картин: *«Зорі дарую жінкам, що залишились одні. Пусть вони не забувають роки молоді, що їх покрала війна. Будь проклята вона!»*; *«Квіти – перемозі. Засвітило сонце заплаканим матерям, які побачили своїх синів»*; *«Букет нашій армії»*. Ось якого радісного, але зубатого звіра намалювала Марія Оксентіївна, ніби у передчутті Незалежності України: її ще доведеться здобувати, відстоювати шляхом визвольних змагань і ціною невинної крові українців-патріотів: **«Звір сміється, що квіточки цвітуть, хлопці у Армію ідуть, а дівчата проводжають і їм щастя бажають»** (папір, паста, олівець; 1990). Свобода і державність понині не даються легко нашому народові на рідній квітучій, родючій землі.

Квіти-посвяти – це самобутній в українському мистецтві спосіб Марії Примаченко щиро висловити побажання щастя, які неминуче збудуться. Художниця бачила віщі кольорові сни, що стосуються долі цілих народів, і малювала рай на рідній землі. Починаючи від циклу «Людям на радість» (1960 – 1966 рр.), до якого увійшли картини «Соняшник», «Синій вазон з квітами», «Жар-птаха», «Людина в сонці», «Зозуля на калині», «Павич у квітах», художниця, як стверджує кінорежисер, автор сценарію документального фільму «Сотвори своє сонце» про Марію Примаченко, «активніше насичує образи кольором».

Український літературознавець **М. Жулинський** у статті «Такого дива ще не бачив світ» [9] цитує слова, сказані удостоєною Шевченківської премії Марією Примаченко на персональній виставці картин «Людям на радість»: *«Я не завиждую ні на що. Я роблю для людей. У мене в серці – Бог, і треба, щоб у всіх людей був Бог. Роби людям добро, щоб люди жили, як квіти цвіли. Оце і все моє слово на світі!»*. У 1859 р. Марію Оксентіївну Примаченко обрали членом Співки художників України; у 1960 р. нагородили орденом «Знак пошани». Відтоді Співка і Міністерство культури УРСР запропонували їй квартиру в Києві. Рішуче відмовилась.

Марію Примаченко, зважаючи на її вболівання за долю людства і за прийдешнє Землі, обирали делегатом різних мистецьких акцій від Київської організації Співки художників України: Всеукраїнської конференції боротьби за мир і роззброєння» (1962); делегатом Другого Всесоюзного з'їзду художників у Москві (1963), як розповіла **Людмила Лисенко** у статті «Марія Примаченко. Неідентичні цінності: авторське творення і маніпуляція сприйняттям» [12]. Однак до столиці СРСР у 1963 р. художниця не поїхала: зрозуміла, що їй хочуть використати з агітаційною метою. У 1963–64 рр. виставки її робіт проходили у Києві, Москві, а також у Болгарії, Польщі, Франції, Канаді.

У 1970 р. Марії Примаченко присуджують звання Заслуженого діяча мистецтв УРСР; у 1988 р. вона стає Народним художником України. Однак навіть після Чорнобильської катастрофи вона не погодилась покидати рідну Болотню. Не проміняла своє село на квартиру в Києві.

Коли вибухнув реактор, Федір Примаченко прищеплював у садку плодові дерева, його мама сиділа й малювала зелену мавпу. Стурбований син прибіг, сказав матері, що вони живуть за 40 км від Чорнобиля, то ж треба кудись їхати від радіації. *«Нікуди ми не поїдемо!»* – рішуче заявила Марія Оксентіївна. – *«Іди, прищепи щепи, а потім сідай і малюй, щоб бачили люди, яка на землі краса була!»*

До чорнобильського циклу увійшли картини Марії Примаченко «Чорнобильська біда наробила людям багато вреда», «Четвертий реактор – пам'ять народу назавжди. А матерям – велика печаль», «Ця птиця літає, свого сина шукає. А його ніде немає! Його тіло розлетілось по всій Україні». Слухаючи поради жителів Чорнобильської зони, художниця із притаманним їй гумором зобразила чорнобильську корову: *«Як у Чорнобилі було горе з 4-м блоком, дід корову пасе там. Захищая від радіації, обмотав роги і ноги і навіть хвоста, а корова травичку кушає – нікого не слухає. От такий дід»*. Український мистецтвознавець **М. Селівачов** зазначає у статті «Десять літ без Марії Примаченко» [25], що післячорнобильська доба зафіксована художницею у зображенні корів, узутих у пластикові мішки: так їх переганяли з ураженою радіацією зони. Примаченківські лелеки символізують любов до України; художниця називає їх буслами: *«Буслики, буслики, як я вас люблю, що ви не покидаєте родину свою!»*.

Через рік після Чорнобильської трагедії Марія Примаченко оповідала Ользі Левченко свій кольоровий сон: *«Іду я чудовим зеленим полем; сонце сяє, пташки співають»*. І додала: *«Все у нас буде добре – і радіація нам не навредить. Ще розквітне Україна!»*.

Одночасно з виставкою «Справдешні чудовиська Марії Примаченко» в НМТШ в лютому 2022 р. експонувалася виставка, присвячена Тарасові Шевченку в образотворчому мистецтві 1960-х років. На ній найбільш упізнаваною за стилем була картина Марії Примаченко **«Маленький Шевченко біля маминої могили»** (папір, гуаш, 1964), проєкспонована вперше на виставці до 150-річчя від дня народження Кобзаря в Києві.

Рис. 10. Маленький Шевченко біля маминої могили

На цій сюжетній картині зображений осиротілий хлопчик, котрий поливає великі червоні квіти на маминій могилі, що знаходиться перед жовтою хатою з коричневою стріхою. Біля хати на лаві стоїть відро з водою і кварта. На високому дерев'яному хресті в узголів'ї могили розвішений білий вишитий рушник із двома зозулями; третя зозуля – жива – сіла кувати на верхів'ї хреста. Над могилою похилився в бік хати молодий зелений дубок із червонувато-брунатними жолудями. Посередині між могилою та хатою росте і квітне фіолетовий бузок. На картині поєднані два поширені в українському фольклорі мотиви – мати зозулю прилітає з того світу втішати сироту; дитина шанує могилу і пам'ять батьків.

Сьогодні, в час жакхливої російсько-української війни, ще дужче відчувається трагізм цього примачівського сюжету. Нинішні російські окупанти, убиваючи беззбройних мирних громадян України та малих дітей на їхній рідній землі, не дають змоги їхнім родичам і сусідам навіть поховати загиблих мученицькою смертю.

Останньою роботою Марії Примаченко є, як зауважує Заслужена журналістка України **Л. Лисенко** [12, с. 178 – 180], дуже символічне квіткове панно, як засіяне під проростання поле. Мальовка не мала підпису-примовки, і сьогодні її місцезнаходження невідоме.

Художниця в 1960-х роках відходить від традиції розпису глиняних хат-мазанок на білому тлі і все частіше працює на яскравому кольоровому тлі, забарвлюючи ватман гуашшю. На виставці у Спільці художників у Києві в лютому 1973 р., як зауважує Заслужена діячка мистецтв України **Н. Велігоцька** в статті «Шляхи життя і творчості Марії Примаченко (до 80-річчя від дня народження)» [2], із 142 робіт такою є лише одна композиція – на білому тлі: «Сидить баба на печі, пряде кужелицю».

Відомий український режисер театру і кіно **Леся Танюк** у статті «Феномен першомистецтва» [28] зауважив,

що у творчості Марії Примаченко чергуються періоди малювання світлих, добрих, яскравих квітів і страшних звірів. Він розглянув звірині цикли як реакцію художниці на сталінські репресії 1930-х років і на політичні арешти української інтелігенції 1972-х: «Примаченко починала з квітів і візерунків, з молодих і веселих барв. А 1936–1937 роки датовані вже звірі. Яких раніше не було. Потім мисткиня надовго замовкає [...]. І в 1960-х – раптовий спалах: знову дзвінкі квіти, багато сонця, яскраві барви... А після арештів 1972 – нова серія звірів. Серед них уже домінують монстри з недобрими очима».

Леся Танюк наводить цікаву легенду про початок часів Народної художниці України (це звання присуджено їй у 1988), побудовану у формі діалогу «Каже Приймаченко:

– Спочатку були птахи на небі і квіти на землі. Потім прийшли звірі і всіх поїли. І нас з'їдять[...]. Спочатку всі літали, навіть дерева і квіти, а потім стали звірі. Птахи й квіти як вишиванки, для радості. А звірі – щоб їх боялися. Як ніхто нікого не боїтиметься, земля скінчиться. Я оце вас лякаю, а ви посміхаєтесь. Молоді ще, не боїтесь. Звірі всіх з'їдять!

– Всіх?!

– Зостануться тільки дуже добрі люди, яких звірі приручили, бо це були добрі люди і добрі звірі. Не наші».

«З'їдять, якщо ми чогось не зробимо, не станемо іншими, не врятуємось, не врятуємо», – стверджує цю засторогу **Л. Танюк**.

Марія Примаченко любила вдивлятися у зоряне небо. У своїх творах вона відкривала драматичну безмежність простору і зв'язок давноминутих часів із прийдешнім: «Будуть рости квіточки. Будуть збирати діточки. Будуть до могили нести. А моя могила в небо полетіла». Мрія художниці здійснилася за допомогою професора астрономії **К. Чурюмова**; на прохання Благодійного фонду ім. М. Примаченко мала планета №14624 між Марсом

Список бібліографічних посилань

1. Велігорська Ніна. Моя М. П. Спогади та роздуми. Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С. 165-168.
2. Велігорська Ніна. Шляхи життя і творчості Марії Приймаченко : до 80-річчя від дня народж. Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С. 79-85.
3. Горбачов Дмитро. Перетворимо страшне на смішне. Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С. 184-185.
4. Гундорова Тамара. Фантазми Марії Приймаченко. Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С. 173-175.
5. Данилейко Володимир. Слово про Марію Приймаченко : до 60-річчя від дня народж. Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С. 29 - 38.
6. Данченко Олександра. Мати й син. Народні майстри. Київ, 1982. С. 50-65.
7. Диченко Ігор. Бестіарій під українським сонцем. Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С. 158.
8. Жулинський Микола. Примаченко Марія Овксентіївна. Шевченківська енциклопедія: у 6 т. Київ: Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2015. Т. 5. С. 323-324.
9. Жулинський Микола. Такого дива ще не бачив світ. Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С. 90 - 93.
10. Левченко Ольга. "Літа мої молодії, прийдіть до мене...". Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С. 93-98.
11. Легенкий Юрій. Етос Марії Приймаченко. Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С. 139-144.
12. Лисенко Людмила. Марія Примаченко. Неідентичні цінності: авторське творення і маніпулювання сприйняттям. Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С. 177-183.
13. Мадяр Стефан-Арпад. Цветовая мистика Марии Приймаченко Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С. 172.
14. Макаров Анатолій. На спільній ниві мистецтва : нотатки про нові праці Марії Примаченко Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С. 56 - 58.

та Юпітером отримала ім'я Марії Примаченко. Пам'ятник художниці у рідному селі Болотні являє собою мозаїчну копію птаха щастя Марії Оксентіївни у чорній гранітній рамі. Як зазначив журналіст *Юрій Почт* у статті «Птиця щастя жила под Чернобылем» [24]. У 1994 році Марія Примаченко нагороджена Почесною відзнакою Президента України.

Це була її перша нагорода від Незалежної України і остання в земному житті. Художниця створила понад 1000 картин, проживши 88 років. Останні 8 років була майже прикутою до ліжка; приймала гостей з усього світу і жадібно вбирала новини. Давалися взнаки наслідки давнішого поліомієліту: почався розлад центральної нервової системи і майже не слухалася ліва рука, яка малювала. Життя без творчості втрачало сенс...

У колекції НМТШ зберігається 116 картин Марії Примаченко, з них 28 творів унікальної звіриної серії 1960-х – 1991 років експонувалися на виставці «Справдешні чудовиська Марії Примаченко». «Збільшені форми звірів» [17, с. 162] і втілених (зримих) духів, які йдуть, стоять, сидять або пролітають, співаючи свою пісню чи граючи власну музику, звернені головами праворуч, яскраві барви, кольорове тло притаманні усім представленим роботам.

Ці звірі – переважно уособлення стихійних сил природи та особливостей національного характеру у просторі української вдачі. Тут є ще й відкриті художницею-провидницею чорнобильські мутанти; є хтонічні й танатологічні руйнівні, смертоносні сили, які загрожують поглинути світ, коли в ньому забракне людяності й добра. Оригінальні роботи Марії Примаченко зберігаються у Дніпропетровську та в осаджуваному зараз російськими окупантами Херсоні. ■

15. Марія Приймаченко. Альбом / упоряд. Г. Местечкін, вступ. ст. В. Данилейко. Київ: Мистецтво, 1971. С. 8-21.

16. Местечкін Григорій. Квіти сонця. Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С.16 - 20.

17. Михайлова Рада. Про слов'яно-давньоруські елементи в творчості Марії Приймаченко Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С. 159-162.

18. Найден Олександр. Складові елементи змісту й форми творів Марії Приймаченко у комплексному дослідженні Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С. 50-55.

19. Найден Олександр. Рясноцвіт Марії Примаченко. Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С.39 - 47.

20. Шпаковська Ніна. Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С. 48 - 49.

21. Островський Григорій. Добрий лев Марии Примаченко. Москва: Советский художник, 1991. С. 86-88.

22. Црнович Володимир. Вступна стаття до каталога виставки творів Марії Примаченко у Хорватському музеї наївного мистецтва. Загреб. Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С.89 - 90.

23. Пушкарьов Андрій. Мої спогади. Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С. 163-164.

24. Рост Юрій. Птиця щастя жила под Чернобылем. Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С. 99-105.

25. Селівачов Михайло. Десять літ без Марії Примаченко. Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009.

26. Сильваши Тиберий. Глаза художника. Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009.

27. Скляренко Галина. "Наївний художник у просторі ХХ ст Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С. 150-153.

28. Танюк Лесь. Феномен першомистецтва. Марія Примаченко, 100: ст., есеї, спогади, публ., присвяч. сторіччю укр. нар. худож. М. Примаченко / упоряд. і ред. О. Найдена. Київ: Родовід, 2009. С. 154-157.

29. Фисун Олександр. Український день Марії Примаченко (Космос і космогонія). Образотворче мистецтво. 1997. № 3-4. С. 9-13.

ТВОРИТИ ПРЕКРАСНЕ І ДАРУВАТИ ЙОГО ЛЮДЯМ

ПРО ТВОРЧІСТЬ СВІТЛАНИ ІГНАТЬЄВОЇ

Світлана Ігнат'єва – відома українська дизайнерка, модельєр, майстер з виготовлення чудових головних уборів, член Національної спілки дизайнерів України. Серед колег по цеху широкого загалу творчої інтелігенції України по-стать відома і авторитетна. Переможець та фіналіст численних конкурсів, показів мод та фестивалів. До її зауважень і порад дослуховуються, в роботі і досягненнях намагаються на неї рівнятися. Останньою і найзначнішою була міжнародна виставка «Капелюшок як витвір мистецтва».

Світлана Ігнат'єва – дипломант міжнародної програми «Мистецький Олімп» та Всеукраїнських програм «Золотий фонд Нації», «Україна. Європа. Світ», учасник телепередач «Кунскамера», «Гіннес Шок», «Суботній вечір» та ін., член творчого об'єднання «Єлисаветградський узвіз», головна берегиня Українського козацтва, полковник Українського козацтва. Нагороджена орденами «Покров Пресвятої Богородиці», «Берегиня козацького роду», «Княгиня Ольга», численними медалями та дипломами.

У вересні минулого року Світлана Ігнат'єва брала участь у міжнародній пересувній виставці «Капелюшок як витвір мистецтва» у Парижі, присвяченій 175-річчю від дня народження **Карла Фаберже**. На виставці були представлені роботи дизайнерів із майже 60 держав п'яти континентів світу: Франції, Великобританії, Швейцарії, Італії, Іспанії, Ірландії, Португалії, США, Китаю, Росії, Вірменії, Кувейту, ОРЕ, Нової Зеландії, Мексики, Ізраїлю, Австралії, Індії, ЮАР, та ін. Україну ж на цій поважній виставці гідно представила дизайнерка саме Світлана Ігнат'єва. Дві її казково вишикувані роботи, а саме «Володарка сили» та «Дух смарагдового лісу» були відібрані для цієї виставки Міжнародною асоціацією дизайнерів головних уборів, яку очолює **Татьяна Понне**.

Рукотворні, яскраві витвори Світлани Ігнат'євої на експозиції широко приваблювали відвідувачів виставки, захоплювали своєю вишуканістю і красою, про них писали в газетах і журналах Франції, Австралії, Монако, Ірландії. В результаті увійшли в Топ-5 кращих робіт, представлених на цій виставці.

Виставка привернула до себе широку увагу суспільства як до унікального напрямку в мистецтві – створення дизайнерських головних уборів. Вона показала як мистецтво Фаберже втілюється в художніх роботах *дизайнерів-millinery*,

Світлана Ігнат'єва, Віктор Гайдук і Тетяна Понне
(організатор виставки «Капелюшок як витвір мистецтва» та голова Міжнародної асоціації дизайнерів головних уборів). Париж, Франція, 2021 р.

стверджуючи, що вони виготовлені своїми власними руками. Millinery Світлана Ігнат'єва створює свої головні убори самостійно і власноруч, від задуму до готового витвору, використовуючи при цьому не тільки своє вміння та напрацьовані роками навиками, але й вкладає у витвір частку своєї душі. Тому кожний її капелюшок завжди має індивідуальний характер та неповторний стиль і продовжує своє чарівне життя на таких же чарівних жінках. Створені її руками капелюшки – це не тільки модний жіночий аксесуар, засіб захисту від сонця та непогоди, але й особливий витвір мистецтва. Вони прикрашають собою майстрів сцени, творчу інтелігенцію, відвідувачів кінних перегонів. Пересічних шанувальників прекрасного.

Пересувна виставка капелюшків – **ДОВГОСТРОКОВИЙ ПРОЄКТ** (2021–2024). Після Парижу та міст Франції вона мандруватиме іншими столицями Європи. Виставка вже отримала численні запрошення на експозицію, серед них, від директора музею Карла Фаберже у Баден-Бадені. А значить роботами Світлани Ігнат'євої зможуть помилуватись не лише в Парижі, але й у багатьох країнах світу.

Головний убір «Володарка сили»

Авторські роботи цієї дизайнерки завжди приваблюють своєю витонченістю, неординарністю та елегантністю. Велику увагу майстриня приділяє декору. Для неї не існує обмежень у використанні матеріалів та фурнітури. Також майстриня любить, щоб її художній витвір був цікавий з усіх сторін, щоб його можна було роздивлятися і милуватися. Її неординарний підхід до створення головних уборів неодноразово отримував своє висвітлюється в засобах масової інформації.

Звідки ж вона і як постала на ниві творчого життя України? Світлана Ігнат'єва народилась у Кривому Розі. Як висококваліфікований майстер вона зростала та формувалася у славному місті Кіровограді. Життя Світлани з раннього дитинства було тісно пов'язане з мистецтвом. Всебічно обдарована, широко розвинена дівчина, захоплювалася різноманітною творчою діяльністю, вона чудово малювала, ліпила, вишивала, шила чудові вбрання своїм лялькам. А одна з перших робіт 10 річної Світлани, гравюра «Збір яблук», була оцінена і надрукована в «Піонерській правді». Вона багато читала, захоплювалася літературними творами та їх героями, наполегливо шукала нові підходи в своїй творчій роботі.

Пізніше Світлана вже самостійно художньо оформлювала книжки поетам та письменникам Кіровоградщини та Києва. Маючи різнобічний мистецький хист, вона вміло втілювала в життя свої творчі надихання та задуми.

З роками відшліфовувалася її особиста манера, вміння та стиль втілювалися в цікаві витвори. Її творче життя можемо назвати яскраво романтичним, наповненим різноманітними захопленнями та пошуками, завжди надзвичайно, святково, вишуканим.

Працюючи з дітьми, Світлана допомагала їм розвивати їхні творчі здібності. Викладаючи у модельному агентстві «Ольга», вона створювала колекції одягу, знайомила юних моделей з історією костюма, тенденціями моди. В Кіровоградському інституті регіональної економіки та управління вона допомагала своїм студентам втілювати їхні дизайнерські розробки в життя. Творча дорога привела Світлану до Києва. Де її досвід збагачувався в Будинку моделей та дизайнерській студії «Ізюм». Як педагог свої творчі надбання вона передавала студентам Київської академії декоративно-прикладного мистецтва і дизайну ім. Михайла Бойчука.

Виставкову діяльність Світлана розпочала ще в шкільному віці. Це були картини, гравюри, графіка, вироби прикладного мистецтва. Пізніше Світлана була прийнята в мистецьке об'єднання, «Єлисаветградський узвіз», згодом стала учасницею багатьох фестивалів, та показів сучасної індустрії мод, на яких демонструвала свої численні колекції, приймала участь у різноманітних конкурсах в Україні та за кордоном: «Срібна голка», «Метаморфози», «Стиль і краса», «Перлини сезону», «Чарівний наперсток», «Український подіум», та в Барселоні на фестивалі «Українського мистецтва» де вона демонструвала свої українські віночки та капелюшки а також картини з солоного тіста. Її підхід до створення колекцій неодноразово висвітлювався на телебаченні в передачах: «Камертон душі», «Кунсткамера», «Гіннес Шок», «Суботній вечір», Журналах «Панна», «Дуплет», «Планета легенд», «Наукова думка», «ВІП», книгах та газетах: «Кіровоградська правда», «Факти», «Нова газета», «Медик столиці», «Здоров'я Киян», «Рада Козацька», та ін.

Головний убір «Дух смарагдового лісу»

Головні убори для св. Миколая. Митра

Головний убір св. Миколая

Весільний головний убір Коломиїщини

Віночки зі стрічок

Корона Чорної королеви
(або Королеви ночі, або Чорної феї)

Віночки зі стрічок

Вечірній головний убір.
Оздоблений бісером та стразами

Головний убір у ретростилі

Головний убір «Маска казкової птиці»

Корона «Русалонька»

Циліндр Шляпника
з казки «Аліса в країні чудес»

Корона Дзеркальної королеви
із казки братів Грім

Головні убори роботи
дизайнера-millinery
Світлани Ігнат'євої

Ігор Степанович Варденець, Верховний отаман
Українського козацтва, і Світлана Ігнат'єва
(у віночку власної роботи). Відень, Австрія, 2019 р.

Кому з нас не приходилося брати участь в феєричних яскравих святах, фестивалях, народних гуляннях чи відвідувати театральні вистави по відтворенню історичних подій. Пригадуються хвилюючі моменти перевдягання в спеціальний символічний одяг, щоб повніше втілюватись і відповідати обраному образу. Хто з нас не наряджав дочечку снігурочкою, сина мушкетером на новорічне дитяче свято. Скільки хвилювань, скільки захоплення, а нерідко й попсованих нервів. То ж професійна майстерність Світлани завжди спрямована створювати радість людям, прикрашати святкові дійства, оздоблювати їх перлами своєї художньої майстерності. Майстер своєї справи, справжня чаклунка сценічного і карнавального вбрання Світлана Ігнат'єва віддає цьому захопленню усю себе, вона здатна створювати шедеври. Її життя суцільна творчість – святковий одяг це її світ, і вона в ньому як риба в воді. Їй необхідно відчувати темперамент замовника, його налаштованість на свято, надії які він покладає на це вбрання, та ще безліч дрібниць, які врешті-решт зроблять з нього справжнього героя. Створюючи майбутній образ, дизайнерка Ігнат'єва ніби заглядає у майбутнє, немов би вже бачить свого замовника у новому вишикуваному костюмі, яке робить його неповторним і щасливим.

Останніми роками все більше людей бажають мати свій національний одяг, або українське оздоблення, а значить вони усвідомлюють свою українскість і починають пишатися своїм національним походженням. Саме з таких світоглядних і творчих позицій здійснювалася її робота з підготовки делегації Українського козацтва для поїздки в 2019 р. на козацькі свята до Кракова, та на свято річниці зняття турецької облоги Відня об'єднаними силами Європи, в числі яких було велике козацьке військо. Полковник УК, головна берегиня Українського козацтва С. Ігнат'єва особисто займалася створенням українського одягу для делегації Українського козацтва. Зробила все можливе, щоб вбранням делегації пишалися і українці, і європейці.

У цьому мали нагоду пересвідчитися учасники урочистостей, коли нащадки доблесних захисників зняття облоги Відня та Спасіння Європи від Османської навали разом з делегаціями 16-и держав Ватикану, Швеції, Австрії, Німеччини та інших учасниць великою колоною під оркестр проходили місцями ратної слави своїх дідів,

вклонялися могилам та пам'ятникам захисникам стародавнього Відня, у тому числі й загиблим українським козакам. Щирі привітання і скандування «Ми пишаємося вами» – тисячоглосно лунали містом українським козакам. Світлана Ігнат'єва як талановита майстриня, освоїла також виготовлення добротних козацьких папах. А якість яка, а вигляд! Теплі, вишукані, святкові! Полковники *Богдана* залюбки замовляли б собі такі головні убори, що достойні покривати голови справжніх лицарів.

Є у неї ще одне не менш цікаве захоплення. Вона оволоділа одним з прадавніх українських мистецтв – технікою ліплення з солоного тіста. В ті роки рецепт солоного тіста, Світлана не був відомим. Шукаючи в історичних матеріалах рецепт тіста, Світлана ще й випробувала його на практиці. Виліплених персонажів вона вдягає у справжній український національний костюм, і створює найрізноманітніші побутові сюжети. Такими сценками українського світу, що їх виліпили тендітні руки майстрині, оздоблені приміщення видавництв, ресторанів, офісів, житлових будинків.

Світлана намагається всюди встигати, до всього долучатись, намагається бути корисною людям. Вона є учасницею різних телепередач, таких, як: «Кунскамера», «Гінес Шок», «Суботній вечір», «Камертон душі» та ін. Тендітність і жіноча краса допомагають їй пропагувати і стверджувати ідеї козацтва. Полковник козацтва, вона є головною берегинєю Українського Козацтва. За активну участь у розбудові Українського Козацтва і держави, духовне виховання молоді та ствердження української державності берегиня нагороджена Орденами «Покрови Пресвятої Богородиці», «Берегиня козацького роду», «Княгиня Ольга», численними медалями та дипломами. Тільки за останні роки Світлана Ігнат'єва стала дипломанткою міжнародної програми «Мистецький Олімп» та всеукраїнських програм «Золотий фонд нації», «Україна, Європа, Світ». Україна споконвіку славиться своїми доньками і синами, їх талантами і звершеннями. Світлана Ігнат'єва в історії мистецького життя нашої країни по праву посідає достойне місце.

Її життя – це творчість, творчість – її життя. ■

Відвідувач виставки в Парижі,
член Національної спілки письменників України
Віктор Гайдук

ТРИЄДИНА СУТНІСТЬ ФЕНОМЕНУ АНАТОЛІЯ РАДЗІХОВСЬКОГО

На кінець XX та на початок XXI століття припадає активна діяльність відомого
подвижника медицини та мистецтва Анатолія Радзіховського.

Від старшого наукового співробітника до завідувача відділом Київського НДІ клінічної
та експериментальної хірургії – такий шлях талановитого науковця. Він потужно продовжив
справу свого Вчителя – академіка О.О. Шалімова. Водночас проявилися й інші грані таланту
А. Радзіховського – як художника і поета. Він є автором більше 350 живописних та графічних творів,
які експонувалися на багаточисленних міжнародних художніх виставках.

Редакція журналу «Світогляд» приєднується до привітань видатного Майстра скальпеля і пензля
з визначальним ювілеєм та бажає йому міцного здоров'я,
повсякденного натхнення та нових звершень на благо Батьківщини.

Вашій увазі, дорогі читачі, пропонуємо оглядову статтю до ювілею.

Дмитро Єсипенко
канд. філос. наук,
головний редактор журналу
«Наука і суспільство»,
Заслужений працівник культури
України,
м. Київ

20 лютого 2022 року всесвітньо відомий хірург, вчений, педагог, що випестив велику когорту славних хірургів України, знаний художник і поет-мислитель впевнено підкорив знаковому вершину на своєму життєвому шляху, відсвяткувавши 80-річний ювілей.

Життю і творчості, аналізу його неперевершеної хірургічної практики, науково-педагогічної та поетично-мистецької діяльності присвячено досить багато досліджень, написані великі і малі статті, публіцистичні і поетичні твори, нариси, спогади земляків – черкашан, колег по роботі, друзів.

У них висвітлені віхи його життєвого шляху, наукові і творчі досягнення, розкривається характер неординарної і вольової людини, зафіксовані почесні наукові і професійні звання, державні відзнаки і нагороди. Всі вони по своєму віддзеркалюють ті чи інші грані таланту цієї видатної особистості.

Від себе додам, що писати про силу і багатогранність сутнісних здатностей Анатолія Радзіховського надзвичайно складно. Складно, бо він своєю неординарністю давно зламав стереотипи академізму як чогось сталого, завершеного, що спочиває на лаврах успіху. Для нього життя з роками – не тиха гавань, а бурхлива повноводна ріка активної творчості. З малу заточений батьками на працю, Анатолій Павлович по праву торує життя за прикладом титанів епохи Відродження, які творили під гаслом: *«Працювати і працювати, померемо, тоді відпочинемо»*.

Водночас про Анатолія Павловича Радзіховського писати легко, бо діапазон його багатогранної діяльності і творчості неосяжний.

Його велична постава, глибокі розумні очі, злегка усміщене обличчя промовисто демонструють: ось я – Радзіховський, прочитуйте, осмислюйте, пишіть. Вражають руки: сильні, впевнені, ніби готові, як у Атланта, тримати Землю, а красиві витончені пальці ось-ось розпочнуть грати симфонію життя. Саме ці руки і дарують щастя жити, як влучно сказав про себе маестро хірургії. Та все це зовнішнє, миттєве і далеко не повною мірою характеризує Анатолія Радзіховського. Найбільше, що не подобається і чого він не хоче, – це бути портретною людиною, свого роду іконою, хоч і відомою, дорогою.

Наважусь сказати впевнено, що він – унікальне явище в історії вітчизняної і світової медицини, титан, який впевнено і достойно успадкував і продовжив справу таких велетів медичної думки і практики, як *Ілля Буяльський, Микола Пирогов і Валентин Войно-Ясенецький*. Їх усіх єднає божественна любов до медицини і живопису як способу осягнення світу і здатності підніматись над буденним, звичайним до осмислення буття природи і людини.

Прекрасне – є життя, вищим проявом якого є повноцінне і багате життя людини. А його порятунком, збереження і відтворення фізичної довершеності людського

Стаття друкується
в авторській редакції

**У короткі години перепочинку між складними операціями.
Академік О.О. Шалімов і один з його кращих учнів – А.П. Радзіховський**

організму, утвердженню людського в людині вершиною гуманітарної діяльності людства, з її складовою – мистецтвом медицини. Ця животворна філософсько-методологічна теза завжди супроводжувала, окрилювала і вела по життю як його великих попередників, так і самого Анатолія Павловича.

Художнє освоєння світу і місця людини в ньому, утвердження гармонії прекрасного і довершеного в житті людини Анатолій Радзіховський розумно та органічно поклав в основу своєї медико-хірургічної практики. Для нього хворий пацієнт постає, перш за все, людиною, складною цілісністю; і він має зробити все, щоб вона стала кращою, більш довершеною як тілесно, так і духовно. Така філософія медичної практики підносить лікарняну справу на вищий щабель гуманістичної діяльності людства. Саме в цій царині лікар-хірург Радзіховський досяг своєї довершеності. Його концепція людиноцентризму в медицині, коли лікар лікує, зцілює не просто пацієнта, а людину, даруючи їй щастя жити, зберігаючи життя як таке, дозволяє подолати абстрактне, механістичне відношення до хворого, сприяє, так би мовити, включенню останнього в лікувальний процес.

Ще одна важлива, я би сказав, унікальна здатність хірурга Радзіховського – вміння підніматись до теоретичного осмислення і узагальнення практики минулих і теперішніх поколінь лікарів, формулювати концептуальні засади медицини майбутнього.

Матінка природа з великої божественної благодаті раз по раз дарує людству світочів науки, геніїв мистецтва, апостолів моралі, справедливості і добра. Малодослідженим, але достеменним є факт, що таланти і генії народжуються з неохитною необхідністю усвідомити, розвинути і утвер-

дити її величність Істину як результат возвеличення людини і людства на шляху історичного прогресу.

Доля і творчість Радзіховського А.П. багатьма явними і потаємними ниточками пов'язана з життям видатних вітчизняних вчених, медиків-практиків, митців і мислителів, кому була властива здатність осмислювати і творити.

Надзвичайно цікавими і важливими для розуміння феномена Анатолія Павловича Радзіховського є історичні обставини, що ріднять його з геніальними медиками-хірургами.

Анатолій Радзіховський, Олександр Шалімов, Ілля Буяльський, Микола Пирогов і Валентин Войно-Ясенецький народилися і вирости в надзвичайно багатодітних сім'ях. Природа багатством народин ніби грайливо відшукувала і дарувала світу таланти.

Становлення їх як визначних майстрів своєї справи, геніальних хірургів – ґрунтувалося на любові до прекрасного, на здатності осмислювати і відтворювати світ і людське (фізіолого-анатомічне) життя художніми засобами.

Анатолій Радзіховський закінчує Микулицьку вечірню середню школу і водночас ветеринарний технікум, закладає підґрунтя своєї подальшої долі.

Витоки феномена Радзіховського А.П. беруть життєдайну силу з його родового коріння, історії і звершень не одного покоління талановитих і працюючих представників роду *Дунаєнків-Радзіховських*.

Народжений в жорстокі, криваві і вогненні роки Другої Світової війни, він з молоком матері назавжди увібрав у серце і душу святий обов'язок любити людей, а через любов до людини, повагу до її праці – утверджувати любов і служіння Батьківщині.

Тихо!! Йде операція!

А ще в основу його життєвої моралі назавжди вплетені такі прості і разом з тим такі важливі принципи добра і справедливості, порядку і законності, святості і пошани та її величності-совісті, які, на думку Анатолія Павловича, так мало притаманні нашому сьогоднішньому життю.

Визначних досягнень Анатолій не зміг би досягнути без колосального впливу на нього його мужнього батька і лагідної мудрої матері, яка народила восьмеро (двоє загинули під час німецьких бомбардувань) і виховала шістьох дітей.

Адже самодисципліна, любов до праці, поважне ставлення до людей, культура мови й манер, навіть уміння за столом користуватися приборами та особиста гігієна – все, що супроводжує людину впродовж усього життя, дитячий розум вбирає в себе як губка воду, формуючи основи світогляду, духовності й загальної культури, здорової моралі.

Це вони, працьовиті і мудрі, натхненні жагою до життя, заклали у своїх дітях, і Анатолія зокрема, патріотичні почуття і особливе ставлення до національних традицій, історії свого народу. Їх духовним наставником по життю назавжди став їхній великий земляк **Тарас Шевченко**.

«Тальне, його тихі вулиці, мальовничі зелені пагорби, ліси, рясні та тіністі сади... Тут продовжилась лінія Радзіховських, мій славний рід... І в пам'яті постає село Онопріївка, звідкіля родом батько, мальовничі озера навколо, багато риби, живності, чудових фруктів.

Онопріївка і Павлівка, два відносно вільних не закріпачених острови у світі безправ'я. Веселка між ними з'єднала навіки батька й маму», – це слова любові і вдячності академіка Радзіховського до своєї малої Батьківщини – Тальнівщини.

Батьки для нього завжди були найвищим моральним імперативом. Батько – **Павло Олександрович** – образно і сердечно порівнював дружину – **Катерину Кирилівну** – з голубкою, яка випестувала і підняла у небо своїх крилатих пташенят. Усе, до чого торкалися її руки, ставало одухотвореним, людським, теплим... *«Казки з її уст будили уяву, вчили творити та захищати добро. Вона чудово співала, писала вірші, малювала, грала на піаніно... Від неї нам, сиnam, передалася любов до рідного слова, до рідної землі»,* – саме так згадував своє дитинство Анатолій Радзіховський.

Тяжіння до пензля і мольберта Анатолій відчув ще з дитинства, з роками вони тільки міцніли. Перед призовом до армії він наполегливо займається живописом у студії під керівництвом відомого художника **Віктора Шаталіна**.

Не зламали його устремління творити полотна і роки суворості, інколи навіть тяжкої, військової служби на флоті, походи в морях і водах Північного Льодовитого океану. Його художні роботи займали призові місця на флотських виставках, пізніше відбувся художній вернісаж і в Київському медичному інституті, де він навчався і проходив інтернатуру.

З роками те, ще було раннім дитячим захопленням малюванням, переросло в душі і серці Анатолія Радзіховського у справжнє професійне дійство. Тож упродовж усього свого життя поряд з науковою і хірургічною діяльністю він завжди знаходив час для реалізації власного яскравого художницького хисту, а саме – написання етюдів і картин. Він плідно займається живописом впродовж десятків років, бере активну участь у всеукраїнських та міжнародних художніх виставках. У обіймах трьох муз (медицини, живопису та поезії) він створив понад 350 творів графіки

і живопису, виконав більше 4500 ілюстрацій до 26 наукових видань, провів 20 персональних художніх виставок. Цілком логічним стало присвоєння в 1993 році А.П. Радзіховському високого звання Заслуженого художника України, а 2017 року його обрано почесним академіком Національної академії мистецтв України. Він по праву зайняв авангардне місце серед української еліти.

В його художніх творах чарівність життя, квіти і трави, міські сутінки і лагідні ранки України, якою вона є в душі і уяві відданого її сина. Невтомний митець створив унікальну галерею портретів лікарів багатьох поколінь. А ще тисячі і тисячі сторінок медичної графіки для хірургічних атласів, ночі праці один на один з медициною після важких робочих днів. Такою є щедра нива художніх здобутків Анатолія Радзіховського. І разом з майстром ми пізнаємо крок за кроком його духовність. Він малює як дихає. Своїми полотнами, в яких буває чарівність життя, неповторні барви України. Він щедро ділиться зі світом своїм внутрішнім світлом, пробуджує роздуми. Вони постійно живуть в душі художника і в наших душах. Чимало їх нав'язно рідними чудовими Тальнівськими краєвидами та Шевченківськими місцями, бо так вже створена людина, що вона завжди – навіть у найвіддаленішій далечині, у найскрутніші хвилини в душі повертається до своєї колиски, до часів своєї молодості і перших щаблів своєї людської і медичної кар'єри.

Та любов до живопису не стала перепоною на шляху становлення Анатолія як хірурга-новатора, не завадила його науковому зростанню.

О.О.Шалімов і Анатолій Радзіховський – учитель і учень – довго і важко йшли назустріч один одному. Олександр Шалімову конче потрібен був розумний коле-

га-хірург, здатний художніми засобами, зримо і покроково передати з усіма хірургічними нюансами надскладні медичні операції, зробити їх наочними та більш доступними для навчання і виховання наступних поколінь хірургів. А молодий амбітний Анатолій Радзіховський шукав свій шлях у медицині. Готував кандидатську дисертацію, дебютував як науковий графік. Саме цими його якостями зацікавився видатний хірург, завідувач кафедри факультетської хірургії Київського медінституту **Гнат Михайлович Матяшин** і запросив молодого лікаря з талантом художника зробити наукові ілюстрації до своєї монографії «Пластика стравоходу товстою кишкою (1971) та «Ускладнення апендектомії» (1973).

Як згадує Анатолій Павлович, перша зустріч з О.О. Шалімовим відбулася певною мірою дивною, якоюсь сухою, прямолінійною, авторитарною. З одного боку – метр хірургії, світило медицини, що був у зеніті слави, новими відкриттями і працями намагався поширити авторитет своєї школи, з іншого – молодий, амбітний, з певним хірургічним вишколом – але початківець. Як відомо, справжній талант у спілкуванні скупий на слова, емоції, інколи йому не до етикету. Справа і тільки справа, все решта – вторинне. Та все ж, коли Шалімов побачив високопрофесійні малюнки, виконані на його прохання маловідомим лікарем-хірургом, його суворе, з рисами азіяця обличчя посвітлішало, в повітрі зависла пауза... І раптом Олександр Олексійович із запалом, з відкритою душевною прямою звернувся до свого гостя зі словами, від яких той мало не остовпів: «*Кат би тебе забрав, де ж ти раніше був ...*». Це був стан і щирого здивування, і радості, що він, врешті-решт, знайшов те важливе, що занадто довго шукав.

У робочому кабінеті

**Дивні діла твої, Господи! Святіший патріарх Філарет, І.І. Гук, А.П. Радзіховський.
Січень, 2019 р.**

**На святкуванні 90-річчя з дня народження Героя України співака Дмитра Гнатюка.
Ювіляр розглядає книги А.П. Радзіховського. 2015 р.**

У кулуарах відзначення Різдвяних свят у Патріарха Філарета.
А.П. Радзіховський, С.В. Комісаренко, В.А. Загорій, М.Ф. Слабошпицький. Січень, 2019 р.

На презентації книги А. Радзіховського «Палітра почуттів»
виступає Володимир Огризко. Серед учасників – Іван Драч. Лютий, 2019 р.

Три Анатолії – український політичний діяч А. Раханський, оперний співак А. Капустін, професор медицини А. Радзіховський — друзі по життю

Ця доленосна зустріч на довгі роки професійно і життєво пов'язала долі двох талановитих людей. З 1974 року розпочинається клінічний вишкіл Анатолія Радзіховського під керівництвом академіка О.О. Шалімова. Після проходження ординатури в науково-дослідному інституті клінічної та експериментальної медицини він за конкурсом обирається молодшим, а у 1977 році – старшим науковим співробітником відділу хірургії печінки та підшлункової залози, пройшов шлях від молодшого наукового співробітника до завідувача відділу.

У 1979 році Анатолій Павлович захистив кандидатську дисертацію «Одномоментна панкреатодуоденальна резекція при раку головки підшлункової залози та перемпулярної зони». Через сім років – 1986 – він, уже висококваліфікований хірург-панкреатолог, захищає докторську дисертацію: «Лікування нориць підшлункової залози», а у 1987 – видає монографію з цих питань з власними ілюстраціями, що стала першою у світовій практиці фундаментальною працею з цієї нозології. Ця монографія на Всесвітній виставці медичної книги у Москві 1987 року отримала золоту медаль.

Вагомим доробком Анатолія Радзіховського став «Атлас операцій на печінці, жовчовивідних протоках, підшлунковій залозі і кишечнику», підготовлений у співавторстві з О.О. Шалімовим та В.М. Полупаном. Атлас було відзначено срібною медаллю Міжнародної книжкової виставки в Ляйпцигу. У 2005 р. вийшов 2-х томний «Атлас операцій на органах травлення», створений у співавторстві з О.О. Шалімовим. Для цього атласу, відзначеного у 2006 році першою премією у номінації «Краща книга року», Анатолій Павлович, наслідуючи приклад своїх поперед-

ників І. Буяльського, М. Пирогова, В. Войно-Ясенецького, власноруч виконав 4500 ілюстрацій.

А.П. Радзіховський – автор і співавтор 560 наукових праць, серед них 53 – монографії, навчальні посібники і словники, два хірургічних атласи. Наукові напрями його діяльності присвячені проблемам хірургічної гастроентерології, гематології, панкреатології, лімнології, порушенням імунітету. Нині за його книжками навчаються не лише вітчизняні хірурги і лікарі. У 1986 році Анатолію Радзіховському за розробку «Теоретичне обґрунтування та клінічне впровадження нових методів оперативного лікування, детоксикацій та реабілітації хворих із захворюваннями печінки та жовчовивідних шляхів» було присуджено Державну премію УРСР в галузі науки і техніки.

У 1989 році Анатолія Павловича було обрано, за конкурсом, завідувачем кафедри хірургії №1 (нині кафедра загальної і невідкладної хірургії Національного університету охорони здоров'я ім. П.Л. Шупика), яку він очолював понад 27 років.

Упродовж усього періоду керівництва кафедрою А.П. Радзіховський постійно вдосконалював та розробляв питання з проблем хірургічної гематології, панкреатології. Було розроблено діагностичний алгоритм захворювань панкреатодуоденальної зони, сформульовано основні напрямки медичної реабілітації хворих. Під науковим патронатом кафедри на базі хірургічних відділень Київської міської клінічної лікарні №6 успішно працює Київський міський центр гострої кишкової непрохідності.

Анатолій Павлович Радзіховський є членом Вченої ради НУОЗ ім. П.Л. Шупика, Спеціальної Ради Академії із захисту кандидатських та докторських дисертацій, членом

редколегій журналіву «Клінічна хірургія», «Українського медичного часопису», «Шпитальна хірургія», «Військова хірургія», «Пластична хірургія», «Медичний всесвіт», «Мистецтво лікування» та альманаху «Трипілля». Як «Винахідник СРСР» він має 53 патенти та авторські свідоцтва, безліч раціональних пропозицій. Його винаходи неодноразово були відзначені нагородами, золотими та срібними медалями, дипломами ВДНГ СРСР та ВДНГ України.

Лікувально-консультативна робота є одним з пріоритетних напрямів діяльності кафедри. За 49 років своєї хірургічної діяльності Анатолій Павлович виконав понад 25 тисяч хірургічних операцій, за кожною з яких стояло людське життя, і всі вони проведені без жодних післяопераційних ускладнень. Рятувати людину, повертати її до роботи стало для нього найвищим сенсом власного життя. Тисячі людських доль зустрічалися з його долею на страшному перехресті життя і смерті. Він мав можливість доторкнутися своїм серцем до тисяч інших сердець, які поклали на нього свою останню надію. І він жодного разу не помилився, не підвів. Усіх рятував, продовжував вік, дарував можливість насолоджуватися життям, заряджав часткою своєї енергії. Наслідуючи свого видатного вчителя, академіка О.О. Шалімова, він на очолюваній ним кафедрі запроваджував новітні напрями досліджень хірургічної школи академіка О. Шалімова, до того ж вдало поєднував практичну діяльність з найповажнішою – педагогічною.

Анатолій Павлович підготував та створив свою сучасну хірургічну школу. Під його керівництвом виконано та захищено 5 докторських та 13 кандидатських дисертацій, за його участі підготовлено тисячі хірургів, які понесли в життя його напрацювання, пройшовши школу фахового вдосконалення хірургів на передатестаційних курсах, де лікарі-інтерни підвищують свій професіоналізм за фахом «Хірургія», зокрема, здобуваючи необхідну кваліфікацію та практичні навички, оволодіваючи сучасними методами діагностики і лікування. Все те, що він перейняв і чому навчився у свого вчителя-наставника Олександра Олексійовича Шалімова, чим збагатив свій власний професіоналізм, Анатолій Радзіховський завжди щедро ділився і ділиться зі своїми численними послідовниками-колегами по цеху.

Справедлива думка, що без самовідданої і натхненної праці подвижників історичного прогресу суспільне буття було б набагато біднішим, а світ довкола був би не таким барвистим.

Анатолій Павлович своїми талантами і працею не тільки засвідчив себе як унікальний хірург, маститий художник, але й піднявся і постав на рівень самобутнього філософа, поета-самородка. Як хірург-медик він глибоко переконаний, що *«Мистецтво лікування є вершиною гуманітарної діяльності людини. Воно несе місію творіння добра та захисту життя хворої людини»*.

Живий диспут з класиком поезії Дмитром Павличком. Січень, 2019 р.

Це – квінтесенція духовності, а також величезна відповідальність, яку не можна переоцінити». Адже краса життя, яку народжує справжній лікар своєю інтелектуальною працею, пошуком нестандартних рішень, будить у душах людей високі почуття, заохочує до творення добра, а філософія діяльності дає конкретну відповідь на одвічне запитання про сенс життя.

За влучною характеристикою патріарха української поезії і літератури **Бориса Олійника**, Анатолій Павлович «давно вже стоїть на поетичному Майдані, ведучи прицільний вогонь по всяких недругах України. Вчитайтесь у публіцистичні рядки його віршів, і ви відчуєте в них вогонь Шевченкового слова. Недарма поет з такою любов'ю ставиться до свого великого земляка-черкашанина, теж людини ренесансного розмаху».

Поетичний талант Анатолія Радзіховського яскраво засвітився в збірці поезій та прози «Палітра почуттів», яка доброю птахою прилетіла до нього напередодні чергового дня народження. На святі поезії-презентації цієї поетичної збірки, що відбувалося в Національній академії мистецтв України, її учасники виважено і мудро засвідчили високу ліричність, мужню громадянську і патріотичну спрямованість, гуманізм поезії автора.

Поздоровляючи Анатолія Павловича, академік **С.В. Комісаренко** сказав: «Від імені вчених НАН України та від себе особисто сердечно вітаю Вас з днем народження та виходом у світ нової книги. У Вашій особі ми вишановуємо визначну особистість, вченого охорони здоров'я, медичної науки і культури. Притаманні Вам оригінальні підходи, величезний інтелектуальний досвід, виняткові аналітичні здібності, блискуча експериментаторська майстерність дозволили зробити Вам вагомий внесок до розв'язання фундаментальних проблем хірургії. Ваша майстерність дозволила зберегти життя і здоров'я багатьом тисячам громадян країни. Володіючи багатющими знаннями, колосальною пам'яттю, Ви знаєте – що мудрість, добута зі сфери знань, помножує скорботу, але вірите у свято добра і краси, могутню силу Поезії. Тому навіть у сповнених громадянського пафосу віршах, суворих і викривальних, Ви завжди залишаєтесь Ліриком».

За словами Президента НАПН України академіка **В.Г. Кременя**: «Упродовж багатьох років Ваша невтомна діяльність талановитої і багатогранної особистості – медика, науковця, педагога, художника, письменника, видатного наукового медичного графіка, знаного в Україні та за її межами, – свідчить про вашу глибоку ерудицію, високий професіоналізм, цілеспрямованість, наполегливість, потужний творчий та інтелектуальний потенціал».

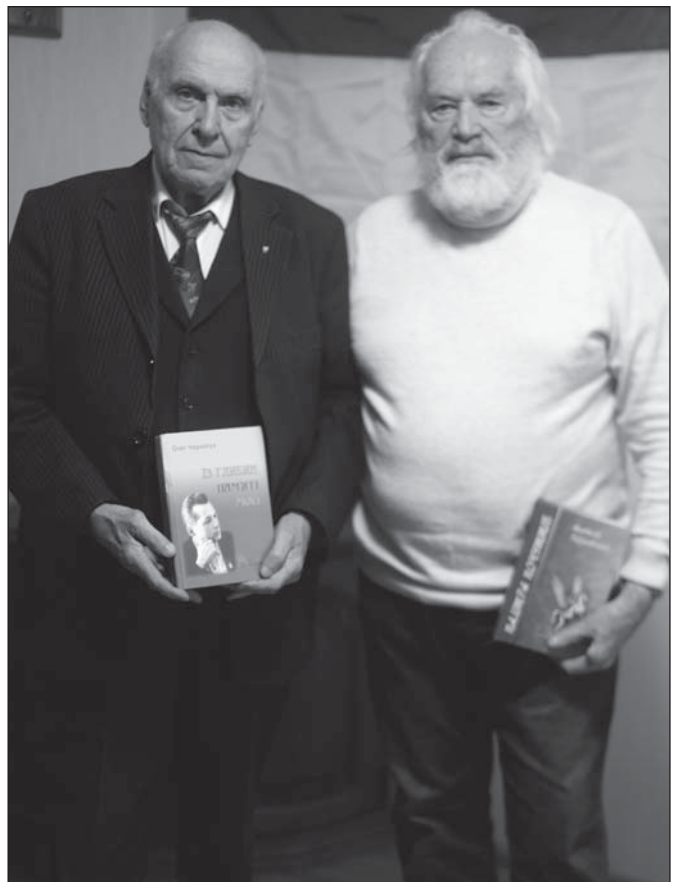
Не менш промовисто про Анатолія Павловича сказав народний художник України, президент Академії мистецтв України **Андрій Чебикін**: «Постать Анатолія Радзіховського є одним з небагатьох прикладів, коли людина завдяки непересічному таланту й наполегливій багаторічній праці виростає в зрілого професіонала, органічно поєднавши в собі лікаря-живописця і філігранно точного ілюстратора наукових видань, глибокого й багатогранного науковця та віртуозного хірурга. Радісно, що він продовжує вдосконалюватися, рятує людей в операційній, пишучи нові книги й картини, обмірковуючи нові винаходи. Без цього Анатолій Павлович не мислить свого існування на Землі».

«Анатолій Павлович рідкісний аналітик, його проза та поезія, інколи гостра, виклик роздумів інтелектуала про політичні, соціальні, економічні, гуманітарні шляхи й

перспективи Людини, України, Людства. Часом вони бувають болючі, а то й трагічні. Про це кажуть його численні книги: «Людство проти людини», «Спалах болю», «Дарую щастя жити», «Палітра почуттів» та інші. Анатолій Радзіховський – «Людина з епохи Ренесансу, зрозуміло, що в цьому – і його універсальні обдарування та інтереси, але й глибина та масштаби душі: воістину людинолюбної, патріотичної, готової до великих звершень, гранично вольової та поетичної. У сповнених громадянського пафосу віршах – суворих і викривальних, – він лірик. У нього інтелект етнічно-системний, а серце добре і ніжне. Така його поезія та й проза», – зазначив письменник і літературний критик, академік **Петро Кононенко**.

«Ваша наукова, громадська та мистецька діяльність є яскравим прикладом глибокої відданості обраному творчому шляху. На особливу увагу та шану заслуговує Ваш художній талант. Це – рідке поєднання, воно прославило Вас як художника та видатного медичного графіка», – зазначив віце-президент Академії Мистецтв України **Ю.Л. Богущийкий**, – підкреслюючи, що притаманні автору наполегливість, широка ерудиція і загострене відчуття нового, чуйність і доброзичливість викликають заслужену повагу колег та друзів.

З вітальними промовами на презентації виступили депутат Верховної Ради III скликання, академік **В.І. Альохін**, народний артист України, член-кореспондент АМНУ **І.Д. Гамкало**, Надзвичайний і Повноважний посол України професор **Д.І. Ткач**, Надзвичайний і Повноважний посол Азербайджану в Україні, професор **Талят Алієв**, відомі поети **М.Б. Славинський**, **В.В. Жемченко**, **В.П. Корнійчук**.

**З патріархом українського гумору
Олегом Чорногузом**

А.П. Радзіховський з академіком О.О. Шалімовим і М.В. Підмогильним, головою Солом'янської райдержадміністрації м. Києва, 2004 р.

Святкове дійство буяло, жило своїм життям...

Тільки автор – іменинник трохи сором'язливо, ніяковіючи, якось відсторонено слухав пафосні привітання, щирі поради і побажання, оцінки його заслуг перед державою і народом. «І це... все про мене...» – стукало його серце.

Та подумки він уже линув до рідного Тального, до тих доріг і стежин, сходжених дитячими ногами, до тих джерел, що випоювали його в дитинстві. Адже саме напившись їх цілющої води, повітрям наповнивши міцні молодечі груди, злетів він на високі обрії науки і мистецтва, засвітився яскравою зіркою світової величини на небокраї вітчизняної і світової медицини.

Безумовно, ще занадто рано Анатолію Павловичу підводити підсумки свого життя. З роками його працездатність, наполегливість в досягненні мети все ще залишаються на високому щаблі, а природжена і надбана мудрість віддзеркалює новими гранями.

Маю щастя бути серед перших, хто тримав у руках рукопис нової книги роздумів Анатолія Радзіховського – «Даруючи щастя жити, живу». Промовиста сутнісна назва, що розкриває кредо, філософію буття людини, яка своєю практичною діяльністю, мистецьким подвижництвом, своїм поетичним словом заслужила всенародного визнання і має право саме так судити.

Ще своєю першою книгою «Щастя жити» він твердо і впевнено сформулював глибинний сенс людського буття: жити по совісті, творити добро, допомагаючи людям, утверджувати людське в людині.

Все його свідоме життя – приклад цього. Роки юності, військово-морської звияги, студентські часи і становлення лікаря-професіонала яскраво свідчать, що Анатолій Радзіховський не шукав щастя у житті, а своєю працею робив щаслими інших людей і в цьому вбачав своє щастя.

Піднявшись на вершину лікарської справи, сягнувши висоти хірургічної досконалості, він вивищується на рівень філософського осмислення особистості ліка-

ря-хірурга, його надважливого завдання робити людське життя щасливим, взаємин медиків і влади. Його сутнісна книга «Дарую щастя жити» є, по суті, морально-естетичним маніфестом практикуючого лікаря-хірурга.

Оця нерозривна єдність світоглядно-філософського освоєння світу і місця людини в ньому, намагання творити добро через малі і великі справи в житті Радзіховського свідчать про його подвижницьку місію, про його єство, про те, що інакше він жити не може. Йому завжди болить. Болить, коли він бачить страждання хворого, зло, несправедливість і безкарність, що вбивають віру, що не встигне втілити задумане. А тому він живе і береже чуже життя.

Колись у молоді роки Анатолій Радзіховський стояв перед непростим вибором своєї долі: стати художником чи бути лікарем. Та він зробив неможливе, поєднавши ці два крила людської сутності. Своєю титанічною працею він вивищив хірургію до рівня мистецької майстерності, а вона сама отримала в його художніх творах своє нове продовження. Анатолій Павлович з пристрасним бажанням підкорює ще не один знаковий рубіж на своєму життєвому шляху. Його книга «Даруючи щастя жити, живу» – свого роду підсумок і в той же час проєкт майбутнього. Саме проєкт, а не проєкти, мрії, а не замріяність.

Вроджена його здатність бачити більше і далі органічно поєднана з глибоким аналітичним розумом і пошуком шляхів утвердження свого єства, що дарує йому самому щастя жити. Піднявшись на вершину хірургічної майстерності, засвідчивши свій мистецький талант, Анатолій Радзіховський викарбував ще одну грань свого великого таланту. Він досяг, здавалось би, неможливого – талановито і органічно поєднавши в своїх руках чудодійний скальпель хірурга, божественний пензель художника і чародійне перо поета.

Таким він є, з такими устремліннями продовжує жити і творити, відточуючи кожним прожитим днем триєдину сутність свого єства. ■

А. Радзіховський. Вечірній пейзаж.
Олія, 1966 р.

А. Радзіховський. Ранок.
Олія, 1967 р.

А. Радзіховський. Морський берег.
Олія, 1983 р.

А. Радзіховський. Перший покіс. Олія,
1990 р.

А. Радзіховський. На ріллі (Черкащина).
Олія, 1990 р.

А. Радзіховський. Після дощу.
Акварель, 1985 р.

А. Радзіховський. Польові квіти.
Олія, 1993 р.

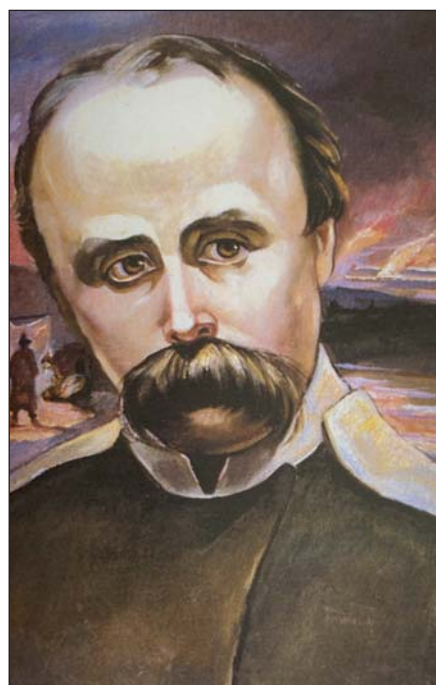
А. Радзіховський. Чорнобривці.
Олія, 1986 р.

А. Радзіховський. Вечоріє.
Акварель, 1989 р.

А. Радзіховський. Портрет Лілії –
дружини художника. Пастель, 1986 р.

А. Радзіховський. Тарас Шевченко
в рекрутах. Олія, 2000 р.

УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ – РУШІЙ НОВОЇ ІСТОРИЧНОЇ ЕПОХИ В ЖИТТІ ЗАКАРПАТТЯ

Михайло Фатула
доктор мед. наук, професор,
академік Академії наук
вищої школи України,
м. Ужгород

Дезидерій Петнегазі
канд. мед. наук,
заслужений лікар України,
закордонний член Академії наук
Угорщини,
м. Ужгород

Однією з важливих і доленосних подій в історії повоєнного Закарпаття стало відкриття у важкий 1945 рік в Ужгороді державного університету з історичним, філологічним, біологічним та медичним факультетами. Заклад був розрахований всього на 168 місць. Першими студентами стали юнаки та дівчата, які раніше не мали можливості отримати вищу освіту в рідному краї, і тільки окремим вдавалося навчатися в університетах Праги, Будапешта, Відня та Братислави. Серед зарахованих у новостворений вуз були також демобілізовані після закінчення війни фронтовики.

Викладацький склад університету в основному було сформовано з направлених в Ужгород кадрів з вищих навчальних закладів держави. Місцева влада забезпечила їх усім необхідним, створивши нормальні умови для життя.

Слід визнати, що студентам непросто давалась наука в складних повоєнних умовах: переповнені гуртожитки, майже мінімальна вартість харчування в їдальні університету при карточній системі на хліб та невелика стипендія не забезпечували життєві потреби студентів. Хто не мав матеріальної підтримки з дому, змушений були паралельно з навчанням шукати підзаробітку. Так, приміром, студенти медичного факультету знаходили можливість заробляти на нічних чергуваннях у лікарнях, фізично загартовані юнаки – на вантажно-розвантажувальних роботах на залізничній станції, а окремі навіть займалися дрібною торгівлею. Незважаючи на тогочасну важку ситуацію в різних сенсах, студентські роки були цікавими та веселими і згадати про них нам, одним із перших випускників державного університету, приємно навіть через більш як три чверті століття.

На жаль, у 2020-му році епідеміологічна ситуація завадила запланованому широкому відзначенню 75-річчя відкриття Ужгородського державного університету. Автори цієї статті за сприяння академіка **Я.С. Яцківа** та члена-кореспондента НАН України **І.М. Трахтенберга** на сторінках «Світогляду» №6 за 2020 рік змогли висвітлити окремо історичну дату відкриття медичного факультету, на який тоді було зараховано 75 студентів. Це мало виключно важливе значення у зв'язку з широким розповсюдженням інфекційних та інших захворювань на Закарпатті та великого дефіциту лікарських кадрів.

У контексті наших роздумів, покладаючись на історію далекого минулого, стверджуємо, що своїх Платонів та швидких розумом Ньютонів може народжувати Україна, що, зрештою, й маємо на прикладі видатного філософа та гуманіста **Григорія Сковороди** (1722–1794), якого називають українським Сократом. У нас справді багато видатних учених, якими ми пишаємось і завдяки яким з'явилися винаходи, відомі в усьому світі. Як фахівці-медики, наведемо ще такий приклад. Українець **Іван Пулюй** (1845–1918) за 14 років до німця **Вільгельма Рентгена** сконструював трубку, яка згодом стала прообразом сучасних рентгенівських апаратів. Саме Іван Пулюй першим у світі в 1895 році зробив рентгенівський знімок людського скелета.

Ужгородський національний університет посідає помітне місце у новітній історії України серед наукових і навчальних центрів. Сподіваємось, що 80-річчя його буде відзначено на належному рівні. Нині університет – це 20 факультетів, на яких здобувають освіту понад 13 600 студентів з педагогічних, лікарських, гуманітарних, суспільно-правових, міжнародних, соціальних, фінансово-економічних та технічно-інженерних напрямків.

На протязі існування Ужгородського університету кожен з його дванадцяти ректорів в міру своїх можливостей впливав на розбудову вищої школи на Закарпатті. Одним з них був його перший ректор-організатор **Степан Васильович Добош**. На цій посаді пробув він дуже недовго – усього два місяці (вересень–жовтень 1945 року), але дав старт у відліку історії народженого вузу.

Його змінив кандидат хімічних наук, доцент **Аркадій Михайлович Курішко** (його керівництво припадає на 1945–1949 роки). Саме за його ініціативи та організаторських зусиль 1 вересня 1946 року було відкрито хімічний факультет. Популярність цього навчального підрозділу зростала завдяки діяльності в його складі відомих професорів **Б. Дашкевича** та **І. Ленарського**. До речі, в період 1956–1961 років доктор біологічних наук Іван Іванович Ленарський був ректором Ужгородського університету, змінивши на цій посаді доцента, кандидата біологічних наук **Григорія Володимировича Ткаченка** (1949–1951).

Дмитро Бенедиктович Чепур – один із ректорів Ужгородського національного університету, стаж його на керівній посаді становить 16 років (1961–1977). Він – доктор фізико-математичних наук, професор, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, заслужений діяч науки і техніки України, був відзначений двома орденами. Уродженець Полтавщини, він зріс на Закарпатті до постаті видатного вченого і педагога вищої школи. Дмитро Чепур – засновник ґрунтовної та знаної у науковому світі школи

з розвитку фізики й технології складних напівпровідникових матеріалів. Цей новітній науковий напрям формувався і зріс в Ужгородському національному університеті безпосередньо під успішним його керівництвом. За час перебування Дмитра Чепура на посаді ректора відбулися значні події в розвитку вузу: відкриті нові факультети та спеціальності, розпочато й завершено перший етап будівництва головного навчального корпусу. В 1965 році за його сприяння відкрилася проблемна науково-дослідна лабораторія синтезу і комплексних досліджень фізико-хімічних властивостей нових напівпровідників складного складу, на базі якої згодом був створений Інститут фізики і хімії твердого тіла та кафедри хімії твердого тіла і фізики напівпровідників. А через два роки на базі пункту спостереження Землі відкрилася лабораторія космічних досліджень, яка згодом стала однією з кращих у країні.

І надалі впродовж двадцяти семи років ректорами університету були представники точних наук. **Володимир Гаврилович Шульга** – кандидат фізико-математичних наук, доцент. Очолював колектив вузу в 1977–1980 роки. Його змінив відомий у науковому світі вчений – доктор фізико-математичних наук, професор, академік Академії наук вищої школи України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, заслужений діяч науки і техніки України **Володимир Іванович Лендєл** (1980–1988).

Восьмим ректором Ужгородського національного університету впродовж шістнадцяти років (1988–2004) був **Володимир Юлійович Сливка** – доктор фізико-математичних наук, професор, академік Академії наук вищої школи України, двічі лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, заслужений діяч науки і техніки України. Його перебування на керівній посаді знаменується помітними успіхами в розвитку університету, зокрема як матеріально-навчальної бази, так і відкриттям кількох нових факультетів.

Академік В.П. Філатов читає лекцію студентам медичного факультету Ужгородського університету

Михайло Фатула і Децидерій Петнегазі

Далі неповні два роки (2004–2005) ректором Університету був **Василь Іванович Русин** – доктор медичних наук, професор, академік Академії інженерних наук України, дійсний член Угорської академії наук, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, заслужений лікар України.

Опісля сім років (2005–2012) вузівський колектив очолював **Микола Миколайович Вегеш** – доктор історичних наук, професор, почесний доктор Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Менше трьох років (2012–2014) ректором був **Федір Григорович Ващук** – доктор технічних наук, професор, академік Академії наук вищої школи України, заслужений працівник освіти України, кавалер двох орденів. Саме в цей період відбулося укрупнення Ужгородського національного університету, до якого постановою Кабінету міністрів України було приєднано Закарпатський державний університет, який до того очолював Федір Ващук.

Діючий нині ректор – доктор медичних наук, професор, заслужений лікар України, президент Української асоціації нейрохірургів **Володимир Іванович Смолянка** – очолив вуз у 2014 році. Ректор намагається адекватно реагувати на виклики часу, концентрувати увагу всього професорсько-викладацького потенціалу на головному – якісній підготовці фахівців різних галузей і напрямків, щоб університет гордився своїми випускниками, а останні – відповідно своєю альма-матер.

Серед десятків тисяч фахівців з дипломом Ужгородського національного університету є сотні випускників, які роблять йому добрий імідж не тільки в Україні, а й за кордоном. Нашого цвіту – по всьому світу! Створено навіть міжнародну асоціацію випускників Ужгородського національного університету, її відокремлені підрозділи також діють у зарубіжжі.

Хоча б окремих з них згадаємо в цій статті. Заслужений авторитет здобули, працюючи за кордоном, **Олександр Кокенеші** – доктор фізико-математичних наук, професор кафедри експериментальної фізики Дебреценського університету в Угорщині та **Євген Шерегій** – професор університету в м. Жешув (Польща). Подружжя **Надія** та **Віктор Голдовські** – колишні випускники фізичного факультету УжНУ – нині проживають і працюють в Ізраїлі: Надія – професор, завідувачка відділу стандартів та частот Національної фізичної лабораторії (відповідальна за державний стандарт часу і частоти та національну шкалу часу), вчена співробітниця Міністерства економіки Ізраїлю; Віктор – науковий керівник проекту з розробки оптичних блоків квантових стандартів частоти компанії Асси Веаїта, науковий консультант лабораторії спектроскопії плазми інституту імені Вайцмана. Саме вони є одними з ініціаторів створення міжнародної асоціації випускників УжНУ. Також в Ізраїлі в медцентрі Тель-Авіва працює випускниця УжНУ **Лариса Ідзинська**.

Ужгородський національний університет по праву гордиться своїми випускниками і в далеких Сполучених Штатах Америки. Серед них: **Наталія Сіра** – професорка Східно-Каролінського університету, **Ігор Айзенберг** – доктор фізико-математичних наук, професор Манхеттонського коледжу, **Юлій Ємінек** – науковий співробітник Аргонської національної лабораторії в місті Чикаго, професор-генетик **Тарас Олексик** – директор Карібського геномного центру університету Пуерто-Ріко. Цей перелік випускників ужгородського вузу можна продовжити. Це підтверджує престиж і визнання їхніх дипломів чи не в усьому світі. Але справедливо треба зауважити, що тисячі випускників УжНУ, які свою професійну діяльність формували в Україні, на теренах рідного Закарпаття, і ті, що в нинішній час творять імідж університету, заслуговують не меншої шани й визнання. ■

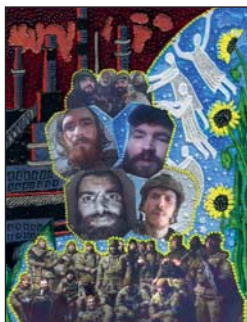

ВІТРАЖІ ВІЙНИ

Ірен Роздобудько – письменниця, кіносценаристка, викладачка і художня керівниця курсу кінодраматургів Київського Національного університету театру, кіно і телебачення. Одне з її захоплень – образотворче мистецтво: графіка, колаж, картини, вишиті бісером. Незадовго до Революції гідності вона захопилася ще однією технікою – мальований вітраж на склі. Після страшиного розстрілу Небесної Сотні своєрідною нервовою реакцією у неї стала досить велика серія вітражів «Ангели Майдану», а коли почалася війна з Росією на Донбасі, більшу частину цієї серії авторка виставила на імprovізований благодійний аукціон, зібравши чималу суму для підтримки збройних сил України.

На сьогодні кількість створених Ірен Роздобудько вітражів перевищила вже за сотню. Російське вторгнення 24 лютого викликало новий поштовх – серію «Моя війна», створену в комбінованій техніці вітражної графіки і колажу. Публікуємо кілька цих робіт з коментарями автора.

«Азов – сталь»

86 днів героїчної оборони "Азовсталі" зруйнували плани ворога на швидке захоплення півдня і сходу України. Воїни полку «Азов» і морські піхотинці кров'ю написали найдраматичніші сторінки всесвітньої історії...

«Діти війни»

У війні з Росією вже загинуло понад триста дітей, близько шестисот поранено, тисячі загубили свої родини, мільйони опинилися на чужині. Пам'ятаймо невинні душі. Повернімо живих. Не забудемо. Не пробачимо...

«Тайра»

Тайра – Герой України, парамедичка, чемпіонка з айкі-до в «Іграх нескорених» **Юлія Паєвська** – була захоплена в полон у Маріуполі. Вся Україна чекала на неї – і, на щастя, дочекалася...

«Молитва»

Риба – один зі знаків Бога. Його око спостерігає за світом – Ним створеним і спокусами диявола спотвореним...

